

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

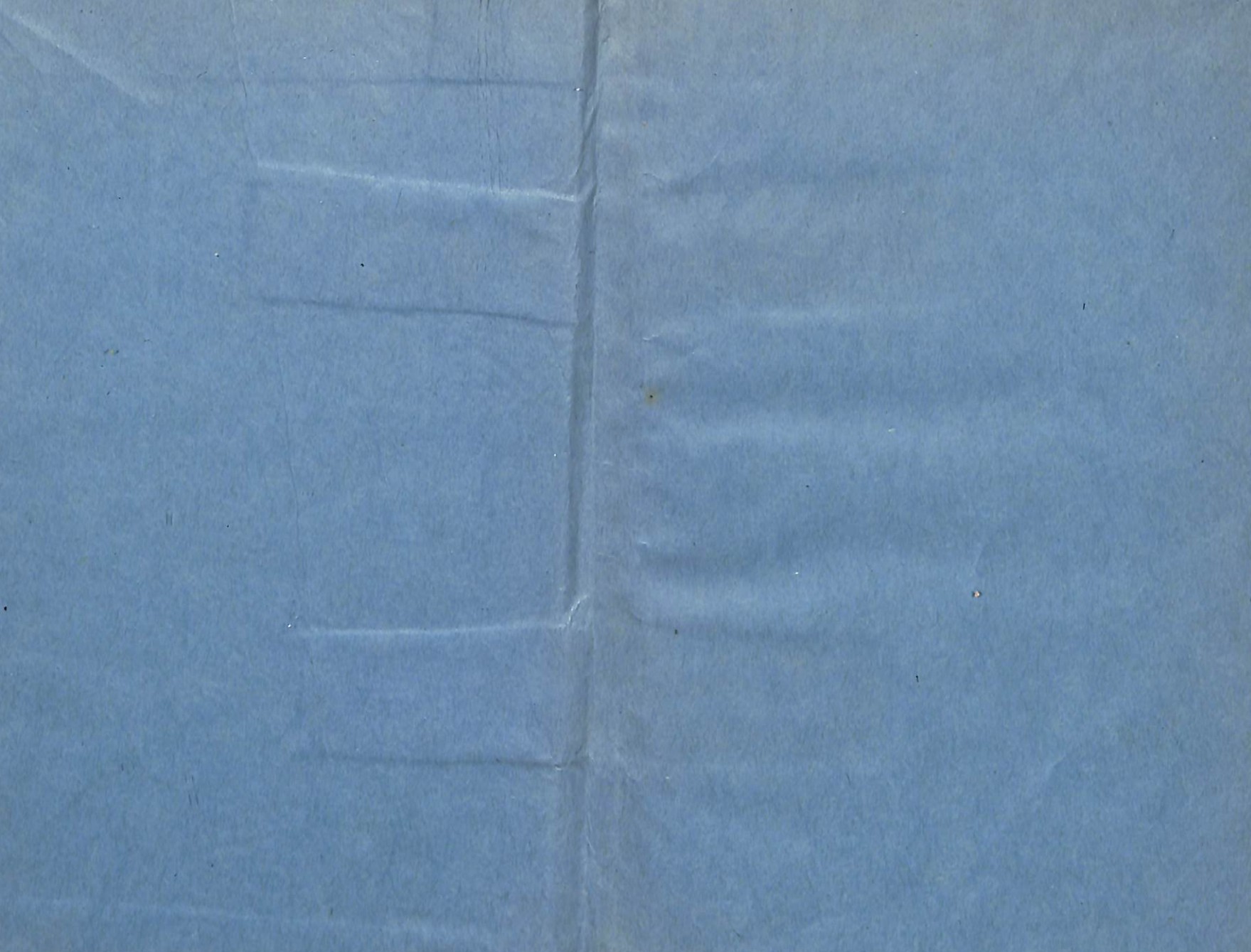
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1903

ՅՈՂԶՈՆԵՆԷՍ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

ՀՕՐՈՏ-ՄՕՐՈՏ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Մովսես Վարդանեանցի.

1903

1903 JUN 20

ՅՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՏԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

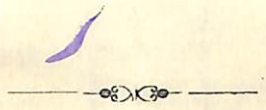
891.99

Մ-15

ՀՕՐՈՏ-ՄՕՐՈՏ

ՊԱՏԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆ ԿՆԱՆԻՑ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

8832

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Մովսես Վարդանեանցի.

1903

6 NOV 2012

ՀՈԴՈՍ-ՀՈԴՈՒ

Дозвол. Цензурою, Тифлисъ, 20 Апрелья 1902 г.

10907-57

6 NOV 2011

ԻՄ ՆՈՐՈՂ ԶԱՆԳՈՒՅԵԱԼ

ՄԱՅՐ ԵՐԷՅՈՒՀԻ ՍԿՈՒՀԻ

ՄԱԼԽԱՍԵԱՆԻ

յիշատակին

ԵՄ ՆՈՒԲՐՈՒՄ

Ո Ր Դ Ի Ա Կ Ա Ն

ԱՆՀՈՒՆ ԿԱՐՑՑՈՎ

№ 108

ԿԱՐՕՏԱԿԻՉ ՄԱՅՐ ԻՄ

Քսաններկու տարի որդուդ կարօտը քաշելուց ետոյ 1901 թ. սեպտեմբեր ամսի 26-ին նոյն կարօտը սրտուժ կնքեցիր մահկանացուդ:

Այն անհուն վիշտը, որ ինձ պատճառեց քո մահը, այնքան մահկանացուդ կնքելը չէր, որքան այն գիտակցութիւնը, որ իմ կարօտով մնար:

Մօր կարօտ... դա այն ցաւակցական անկեղծ կսկիծն է, որ ամենասուրբ եւ ամենանուիրակամն է մեր անցաւոր կեանքում, որ շարժում է ամենասանգուլթ բռնաւորի կիողմն անգամ:

Թարմ շիրմիդ առաջ ծունկ խոնարհաճ յիշատակիդ եւ նուիրում «ՅՕՐՈՏ-ՄՕՐՈՏ»-իս երկրորդ գիրքը: Ընդունիլ այն եւ քարեխօս եղիք Վերին Տեսչութեան առաջ, որ ոյժ եւ կարողութիւն շնորհէ ինձ աւելի կատարեալն ու աւելի քաւարարն անելու այն հայրենիքի, մանաւանդ ծննդավայրի համար, ուր ծնունել ու մեծացել ենք մենք:

Ըն որդի ՕՀԱՆՆԷՄ

ԴԱՐՁԵԱԼ ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԳ ԼԵՁՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

«Յօրտա-Մօրտա»-ի առաջին գիրքը հրատարակելիս մենք ասել էինք, թէ «Յօրտա-մօրտա» պատկերները վերցնելով Ջաւախէթի կեանքից՝ գրեցինք (խօսակցութիւնը) նոյն գաւառի բարձրագոյն:

Գիրքը լոյս տեսնելուց ետոյ թէ նամակներով եւ թէ բերանացի եղան գիտողութիւններ լեզուի մասին. ա) մասնագէտները գոհունակութիւն յայտնելով գրում էին, որ աշխատեմ աւելի խիտտ հետեւեղ բարբառին. բ) ընթերցող—առհասարակ դաստակարգը տրանջում էր, որ «Յօրտա-Մօրտա» գրած լինելով գաւառական բարբառով՝ այնքան հեշտութեամբ չէ կարգացում. գ) իսկ գրականութեան բեղիարիտ մասին հետեւող պահանջում էր, որ գրէի զուտ գրական բարբառով, քանի որ «Յօրտա-Մօրտա» գեղարուեստին եւ կրթական մասին վերաբերեալ լինելով՝ սեպհականութիւն է ամբողջ հայութեան, եւ ոչ թէ միայն մի գաւառի:

Այդ բոլոր կարծիքներն, ինքն ըստ ինքեան ունին իրենց լուրջ տեսակէտերը. բայց մյն կայ, որ գաւառական կեանքի մշ մի գրուածք չի կարող ազատ լինել գրանից, մանաւանդ երբ խօսեցնում ես ախպերին, չես կարող նրանց ոգին, կենցաղը գրական լեզուով այնպէս պատկերացնել ինչպէս նրանց իրենց ոճով, լեզուով, որը նրանց կեանքի այն է:

Մեր այս համառօտ բացատրութիւնը տալուց
ետոյ հարկ կնք համարում յայտնել, որ մնում ենք
մեր առաջին սրտման, այն է՝ խօսուն լեզուն պահել
գաւառական (մարբաժ, կոված) իսկ նկարագրականը՝
գրական:

Յ. Մ.

ՕՂԱԿԻ ՄԱՐՈՒՄԸ

„Ամենայն թագաւորութիւն բա-
ժանեալ յանձն իւր՝ աւերի, և ամե-
նայն քաղաք կամ տուն բաժանեալ
յանձն իւր՝ ոչ կացցէ“:

Մատթեոս ԲԺ 25.

I.

Ո՞վ կարող էր մի վատ բան ասել և... գիւղա-
ցի Նահապետ Ատայի օջախի մասին, բերանը կծուիք
ետեք կղաղնար, լեզուն կշորանար փոքր կքաշուիք-
նրա կարողութիւնն էր սրական, անսնը, թէ մար-
դավարութիւնը: Տունը, փառք Աստու տուածին,
հօ տուն չէր, վանք էր, կատարեալ վանք. տաս-
տասնըհինգ լուծք եղ ու գոմէշ, երեսուն-քառասուն
կով ու մատակ, ջոկերով ձի, երկու-երեք հարիւր
գլուխ մաքի ոչխար, գոյգերով կապած որձ ձիեր,
ցորենով ու գարով լիքը ամբարներ, կարասներով
ու ծափերով լիքը իւր ու պանիր, տնն, տեղ, արտ,
արօտ... էլ սր մէկն ասես. տուն որ մտնէիք՝ բե-
րանդ բաց կմնար, բարեղ կմոռանայիք:

էլ մարդ կամ, որ նահապետ Ատայի տունն իջած, օջախի դուխը նստած, հայր կերած, մարդավարութիւնը տեսած շինէր. երկնքի հաւքը որ հաւք է, նա մինչև անգամ իւր պատառը նրա սեղանից կտրել էր:

Ինքը նահապետ Ատան էլ պարթև հասակով, խելացի գրաւիշ զէմքով, խոսող արծաթեայ մազերով մի վայելչակազմ աղամարդ էր, որ տեսնէիր մայիլ կմնայիր, միայն ան քաշելով կասէիր, «արդար չէ դատաստանդ Աստուծո՛ւ, որ ծերութիւն ասածդ էդպէս մարդու համար էլ ես ստեղծել»: Նա կլինէր մօտ եօթանասուն տարեկան, տեսած Բերութավի, Պասկիւրի, Լօրիս-Միլիբովի պատերազմները, վեց տարի իւզըաշութիւն արած, ինը տարի էլ գլաւութիւն (տանուտէր), հաղար սեղ կզած, հաղար բան լսած, հաղար օջախի դուխ նստած, նրանց սեղանի ուրախութիւնն ու դարդն կզած, խելքով կառավարած, արդար դատաստաններ կարած, նահանգապետներն ու գաւառապետներն հետ նստած վեր կացած, բոլոր սանձաղի խօսակցութեան առարկան կզած, Լ...ցինքի սիրան ու հազին դառած:

Նա մինչև այդ հասակը հասնելը անդարդ ապրել էր, ուրախ և գործուն կեանք վարել, շփի կարօտ շմնացել: Սակայն ինչպէս ամեն մի հոգածնի, այնպէս էլ նահապետ Ատայի կեանքի ձմեռը մօտեցել էր. դեռ նա նոր էր պսակել իւր փոքր սրբուն՝ Գարէլին, որ մեռաւ իւր սիրելի կողակից Գիւլիզար խախտմը, որի հետ նա կիսել էր թէ վիշաք և թէ ուրախութիւնը, և որի օգնութեամբ մեծացրել, շէ-

նացրել էր հօրից բաժին հասած տունը, օջախի անուն վառտակել:

Գիւլիզար խանումի մահից ետոյ, երբ ծերութիւնը յաղթել էր նրան, նա, ինչպէս մեր տատական-պապական սովորութիւնն է, իրեն նուիրել էր աղօթքի և երկրպագութեան, այս աշխարհի հետ իւր հաշին արդէն վերջացած համարելով՝ պատրաստուած էր միւս աշխարհի համար:

II.

Գիւլիզար խանումի մահից յետոյ տան կառավարութեան ղեկը, ըստ հայկական սովորութեան անց էր կացել նրա մեծ հարսի՝ Ղարապէօղի ձեռքը. բանալիները զօտկից նա էր քաշ արել, տան կառավարիչը, անտեսը նա էր դառել:

III.

Մի օր Ղարապէօղն, իւր փոքր աղջկան կողքին նստեցրած, միջակ նիւրճ՝ Եազգիւլի հետ հաց էր թխում:

Եազգիւլը խմորը զնդում, տալիս էր նրան, նա էլ թիւր թիւ զցելով բաց անում, երկարացնում, բաժաթին (հացառ) զցում, թորոնի շուրթը զարնում: Իսկ երրորդ տեգերկինը՝ Ղազխտան թոնրատան տալում կանգնած ամաններն էր լուսնում, սերուցքը խնոցին լցնում, հարելու համար պատրաստում, զարակները սրբում, տուն ու դուռ աւելում, մաքրում:

Յաղգիւլի փոքր որդին տեղեց վեր կենալով
չապկանց վիզն ու կուրծքը քորելով զնդու-մնդու վա-
զեց թնդրափը, մօր մօտ սպաս խնդրելու:

— Գրնդա ու մահա կեր ապրի տեղ, այ, այ քե-
զի ապուր—, գոռաց նրա վրայ Ղարազէօզն ու կող-
քին դրած ակիշով խփեց երեխայի փափուկ մսե-
րին.— էլի ինչ վեր կերալու պէս թնդրի գլուխը
վազեցիլը, գալմաղալը ցբիլ:

Երեխան այդ անսպասելի հարուածից սաստիկ
ճիչ արձակեց և ընկաւ մօր գիրկը:

— Քաֆիլ ես, ինչ է, էդպէս էլ անաստուած
դարկեն. աղիս շունչը կտրաւ. ինչ էրաւ քեզի—,
երեխայի արտասուքը փայփայելով սբրելով խօսեց
Յաղգիւլը:

— Ապա ինչ վերկենալու պէս թնդրի գլուխը
կվազէ:

— Երեսով ինչ եղաւ. եկաւ երկու գդալ ա-
պուր ուտելու:

— Ապուր ուտել կուզէ, թող էստեղ ցածն սպա-
սէ—, իւր կիրքը քօղարկեց Ղարազէօզը:

Այդ միջոցին գդալը քթին—բերնին քսելով իւր
առջև դրած շիւէն էր խփչտացնում Ղարազէօզի փո-
քըր աղջիկը: Նա հեան ուտում էր, հեան էլ աչքերի
տակով նայում տեղի ունեցող կուռին և սրտի մէջ
ինչ որ յանցանք գդալով ինքն իրեն խօսում, «ինձի
չէք կարող ծեծել, համ, մայրս կողքիս է»:

— Ապա աղջիկդ լաւ առել ևս կուշտդ, կողով
չիւէն դրել ևս առնջը:

— Չնտ լաւ եմ էրէ, շնտ լաւ:

— Ինչի, քուկդ աղայ է, իմս աղայ չէ:

— Երկանս վաստակն է՝ կէնեմ, ինչ պիտի
էնես:

— Երկանդ պէս աշխատողի մէկն էլ իմ էրիկս
է. էնիկ էնորէն ինչով է պահաս:

— Ի՛նչ—, աչքերն Յաղգիւլի երեսին չուց
Ղարազէօզը.— գիտե՛նս, աղքտի լակոտ. ինչպէս կը-
տեսնիմ՝) կեսուրդ մեռնելէն ետև լիզուդ շնա ես
հանէ...: Բերանս մի լանալ տայ, զօրով մի խօսեց-
նել տայ՝ թէ չէ գիտես, հմ-հմ...:

— Բերանդ որ ըսնանս սմ ինչ պիտի էնես.
էստեղ քեզէն վախեցող չկայ—, համարձակ, մինչև
խակ յանդուզն պատասխանեց Յաղգիւլը,— «կարսին
ինչ ձէն տաս՝ էն կլմանաս»:

— Ինչպէ՛հս—, նրա յանդգնութեան վրայ զայ-
րանալով իշխող հայեացքով ճշաց Ղարազէօզը,—
պատասխան կուտաս, համ. էս հացը որ կուտես՝
սմն է, դէ, հրամմէ, պատասխան տու:

— Ումն է՛հ—, ձեռի լամորը զնդելը դադարեց-
նելով, գլուխը հարցական թափ տուեց Յաղգիւլը:

— Ումն է՛:

— Հն:

— Ի՛մս է, իմ ջաղցիս ալիւրը:

— Քու ջաղցիդ ալիւրը... էյ-էյ, մէկ էլ ըսա—,
դաւեշտական կրկնեց Յաղգիւլը:

— Մէկ էլ կսնմ, ու երկուս էլ:

— Աստուած կսիրես. էդ սրտեղից եղաւ քու
ջաղացդ:

— Որտեղից:

— Հն:

— Էնտեղից, որ իմ այսի ճակտիս օտկեստանցով

եմ շինել տուէ—, ցոյց տուեց իւր ճակատը Ղարազէօղը, որտեղ վարդի տակ մի շերիտ (շարք) ոսկի կա կար:

—Ջըլլը—հըլլը՝. էնոր համար օսկեստանքդ ծախեցիր, որ վերջը կայնիս ըսես, թէ «իմ ճակտիս օսկեստանցով է շինած, ջաղացը իմն է», հա...

—Ապա ինչ կկարծէիր, չըլլի փեշկեաշ պիտի էնէի:

—Իէ որ էդ էր, ապա ինչի վերջը կայնար, ըսիր, թէ «օսկեստանքս առար, ջաղցի վրայ խարջեցիր, առանց օսկու գլուխս կցաւի, մի շերիտ առէք»:

—Չնտ լաւ եմ էրէ, շնտ լաւ—, պատասխան շունենալով լրբութեան տուեց Ղարազէօղը:

—Մտայու եղները ծախել տուիր, նոր շերիտ առար, ճակատդ գրիր:

—Չնտ լաւ եմ էրէ, շնտ լաւ, մեծ տեգերկինդ եմ...

—«Չատ լաւ ես էրէ», հապան. ինչպէս չէ:

—Ապա դու որ բողմադդ ծախեցիր—, այժմ Ղարազէօղն սկսեց հաշուել,—օշխար առար, սարն ես գրկէ, բուրդը կխուղես քեզի կէնես, աշխատանքը ջերդ կգնես՝ քան չեմ ըսէ՛—, ջրաղացին տէր դառնալու մտադրութիւնը փաստարանեց Ղարազէօղը:

—Իմ օշխրիս փարի մէջ հաղար հեզ եմ ըսէ, թէ տան փարա չկայ. անկջիդ բուրդը հանէ. համա ջաղցի փարի մէջ տան փարա կայ:

—Տէշ էլ չէ—, բուռնցրով խոնշային խփեց Ղարազէօղը:

—Երկու ախպօր շինած է, երկու ախպօր բաժին է. հէ՛հ է կարին—էնդին մի ընկնի:

Չաղիտան, որ մինչ այդ լուռ ականջ էր դնում, միևնոյն ժամանակ սաստիկ վիրաւորւում, որ իրեն մարդատեղ չէին գնում, կուռին չէին մասնակցել ապիս՝ էլ չկարաց համբերել.

—Չըլլի էս տան մէջ խորդ որդին ես ու մարդս ենք, որ գիշեր-ցերեկ աշխատինք, վերջը՝ «դառը դատինք, դատարկ նստինք»:

—Էտ քեզի վեզ (ով) խօսեցուց. դո՞ւ ինչացու ես—, նրա վրա նօթերը կիտեց Ղարազէօղը,—որ երէկ մէկ, էսօր երկու՝ եկել ես քանի մէջ կխառնուիս:

—Ինչի պիտի շխառնուիմ, էս տան մէջ ինչ որ ձեր էրկտիրն են, էն էլ իմն:

—Տրէն, քու էրկիդ էլ օսկեստանցդ փարով խանութ է բացէ. էլ ինչ կըզբողաս:

—Չնտ լաւ է էրէ. ինչի պիտի չէնէ. ամեն մէկդ որ ձեր կողմը կքաշէք, մեզի ջաղցին տէր էնել չէք ուզէ՛ էն էլ իրեն համար պիտի մտածէ:

—Չըլլի ջաղցէն դուն էլ ումուդ ունիս—, ծաղրելով հարց տուեց Ղարազէօղը:

—Ինչի պիտի շունենամ. տան մալ է. իրեք ախպօր բաժին է:

Եազգիւն այդ բոպէ մնաց երկու կրակի մէջ. չզիտէր ինչ խօսիր. եթէ ասէր «իրաւունք շունի», իրեն կա այդ խօսքն ասած կլինէր, քանի որ Չաղիտայի ու նրա ամուսնու Գարէլի իրաւունքներն էլ նոյնն էին, ինչ իրը կ իւր ամուսնունք. եթէ ասէր «էն էլ իրաւունք ունի» իրեն անհրաժեշտ էր, քանի որ

75-70501

Ջրադասը կամենում էր երկու եզրօր բաժին տեսնել:
Լուսից:

— Եղ խելքերուդ «քշն» ըսէք—, նրանց երկ-
սին դառաւ Ղարաղէօզը, և ձեռը փարսեց օդում:

— Պաճի, սյ պաճի—, այդ ժամանակ դրսից
լսուեց օտարականի ձայն:

— Ո՞վ է—, ետզղից (ամառուայ սենեակ) լըս-
ւեց Նահապետ Ատայի ձայնը:

Նրա ձայնը լսելուն պէս հարսնեքն խկոյն
լուսիցին:

— Հեռաւոր երկրից օտարական անցուոր ենք.
լսել ենք Նահապետ Ատայի օջախի անունը, հիւր
ենք իջնելու:

— Հիւրը Աստծունն է. համմեցէք, իջէք—, լսօ-
ւեց Նահապետ Ատան և առաջ անցաւ բարեկու:

— Ներսն ս՞վ կայ. էյ, Խաչօ, Մըկիչ, եկէք
ձիանը նես քաշեցէք—, հրաման արձակեց Նահա-
պետ Ատան և հազարով հիւրերին հրաւիրեց ետզղը:

— Գրնդ, գրոդ. եփ (երբ) պխի քեզի սե տախ-
արկին լողացնեմ, ճախալ^{*}) դնեմ, որ բաժնուիմ, ինձի
համար ջոկ (առանձին) տուն ըլլիմ, էքանի ձեռնէն
հողիս ազատուի—, ըթի տակ անիծեց Ղարաղէօզն
և կռայաւ թորոն եփած հացը հանելու:

^{*}) ճախալ—գազազ. մի հատ է լինում գիւղում,
որով մեռելներին տանում են տանից գերեզմանա-
տուն թաղելու. նրա միջից մեռելի գիւղը հանում,
պառանքով յանձնում են հողին, ու նորից բերում
գիւղի եկեղեցին:

VI.

Ղարաղէօզը տարիքն առած, վայելչահասակ
սեաշեայ կին էր: Նրա խելական անունը Մարիամ
էր, բայց սեաշեայ—հրաշեայ լինելու համար մակա-
նուանել էին զարաղէօզ:

Նա օրերոդ հասակում շատ երիտասարդները
սիրտ էլ ախի-տակ անել տուել, շատերն էին նրա
հօր մօտ խնամախօս ուղարկել, սակայն նրա ծնող-
ները միակ արժանը համարել էին Նահապետ Ատայի
օջախը, նրա մեծ որդուն՝ Աղաջանին:

Ղարաղէօզը Գարունեց տուն ստք դրած օրից
գժագրել էր իւր հաշիւները ապագայի վերաբերմամբ,
որին հետևում էր իւրաքանչիւր քայլափոխում մտածե-
լով: Նա կեսուրոջ պէս ներողամիտ և խաղաղասէր բնա-
ւորութիւն չունենալով՝ շատ անգամ տեղիք էր տուել
անբաւականութիւնների. բայց վերջին, իւր ձեռով
ստեղծած անբաւականութիւնը նրան կատաղութեան
գազաթնակէտին էր հասցրել, մի մատակ արջ դարձ-
րել:

«Նրանք իմ դէմս էղպէս բերան բանանան... իմ
ջաղցիս վրայ աչք ունենանան... ես էեսնց խրատ կու-
տամ. սպասեցէք դնւք. թնդ մէկ Աղաջանը քաղքէն
զայ... բայց»... յանկարծ կանգ առաւ նա, երբ կրքի
բռնկման ժամանակ յիշեց, թէ ս՞վ էր Աղաջանը, ինչ-
պիսի մարդ էր նա:

Եւ այդ յուզման ու նախազժեք կազմելու խոր-
հրդածութիւնները մէջ կաթիլ քուրաները թեւերը
զցած բաղի նման կողքէ—կողք ընկնելով գալիս էր

տուն, որ տեսաւ Աղաջանին դռանը սալաքարերի վրայ նստած, պապիրոսը ձեռին:

—Քա մ'անդ ջան, բարձ՛վ ես եկէ քաղքէն:

—Սաղ ըլլիս—, ըստ սովորականին պատասխանեց Աղաջանը:

—Միքիչ էնդին գնա նստիմ: Աղջի Սուբան, աղջի արի մէկ էս քուղաները նես տար—, սովորները մեծ աղջկան տուեց Ղարազէօղն, ու շորս բոլորն աչք ածելով նստեց ամուսնու կողքին:

—Քաղքէն ես եկէ. ըստ տեսնիք ինչ խարար:

—Իսկի. ինչպէս որ գնացի, էնպէս էլ ետ դարձայ:

—Դէ հիմի մէկ ինձի հարցու, թէ էստեղ ինչ խարար:

—Ի՛նչ խարար պիտի ըլլի—, նշանակութիւն չտուող տօնով հարցրեց Աղաջանը:

—Էլ էն խարարը, էլ էն խարարը, որ Աստուած ինքը թափէ, ազատէ:

—Ինչի՛, ինչ կայ որ...

—Էս օր էն Ուսուս-Խաշօի շոգակած աղջիկը, Շաղգիւլը...

—Է՛լի ի... աչքերը շուեց Աղաջանը, կատու ուզենալով լուեցնել կնոջը:

—Քա մէկ դուն էլ զեռ իմացի ինչ կսեմ, ետե...

—Ես գիտեմ էլի ինչ պիտի ըսես. հարկաւոր չէ:

—Քիչ համբերէ, տես, թէ ըսածս նահախ բան է՝ էլի բարկացի, գլխուս զարկ:

—Ախր էդ ինչ տեսակ բան է, որ...

—Երկու խօսք. հոգուդ մեռնիմ...

Աղաջանն ակամայ լսեց: Ղարազէօղն սկսեց.

—Է՛ն օյինը հանեց, էն օյինը, որ «գլխուս խուփը վերցաւ»... ինձի էլ էլ ոչ մեծի տեղ կղնէ, ոչ էլ...

—Էդ է՛քը—, նօթերը կլտելով վրայ բերեց Աղաջանը:

—Վույ համբերութեանդ ինչ ըսեմ, հա՛, որ ոչ լսել գիտես, ոչ իմանալ:

Աղաջանն էլի լսեց. Ղարազէօղը ցանկալի ունկընդբութեան հասնելով՝ խօսեց.

—Քեզի էլ էլ էն խօսքերը, էն խօսքերը, որ դուայ շանն անգամ չէին ըսէ...

—Ի՞նչ— ինչ... դուայ շանը՛ր'...

—Տահա էլ մի ըսէ:

—Պատճառը—, առիթը դարձեալ կնոջ կողմից համարելով հարցրեց Աղաջանը:

Ղարազէօղը նրա ակնարկը լաւ հասկացաւ. սակայն ցույց տուեց, թէ միամիտ է, ոչինչ չէ հասկանում, շարունակեց.

—Պատճառն էն էր, որ խարուայ տղին ըսի, թէ թնդբութիւն իջէ, կայնել է հետս կուր կքչէ, թէ «ի՛նչ իրաւունք ունիս տղիս վրանտելու. դու վե՛վ ես էս տան մէջ, ս'ւմ շունն ես, որ իրաւունք կբանեցնես. ինչ որ քու էրիկդ է՝ էն էլ իմ էրիկս է, հըլը մի բան էլ աւել, որ քու էրկադ պէս թամբալ չէ»... «Աղջի, կսեմ, ըսի-ըսի, հիմի ի՛նչ եղաւ. խոսն շլի դ քաբը խոյ շըն կաւ, ամօթ է, ձէնդ կտրէ, դուէն անցնողն իմանայ ի՛նչ կսէ», կայնել է, թէ «չէ՛է, դու վե՛վ ես, որ տղիս վրայ խօսիս, կամ քու էրիկդ

նւմ շունն է... եխտեարն եփ պիտի մեռնի, որ բաժնուինք»...

Աղաջանը, որ հօր անդրանիկ որդին էր, արտաքինով հօրն էլ շատ նման, բացի դէմքի կաշու գոյնից, որ հօրն սպիտակ ու կարմիր էր, սրանը միապաղաղ ձիթագոյն, դանդաղաշարժ աչքերով, և սաստիկ նախանձախնդիր էր հօր օջախին ու անուան, որ նպատակ էր դրել հօր մահից ետոյ նրա տեղը բռնել, տունը շէն պահել՝ «բաժնուինք» խօսքը լսելուն պէս՝ ցնցուեց, կատես իրան մի աման սառը ջուր ածեցին. ճշաց.

—Ի՞նչ ըսիր... բաժնուի՛րնք...

—Հն, հապա.—այնպիսի մի ճարպիկ տօնով վրայ բերեց Ղարազէօղը, որ կասես ինքն ևս զարմանում և դատապարտում լինէր մի այդպիսի միտք յղացողին:

—Ե՛ս ձեզի բաժնուիլ խրատ կուտամ, գետինը մտած Աղամի խարողներ. բոլորդ իրար հետ իրեք տեգերկին էք, իրարու հետ եօլա չէք կարայ երթայ. բիւքիմ սաստիկը, հն...

—Հը՛ր՛ըն—, սիրտը կեղծ քաշեց Ղարազէօղը,—մտրդիկը հաստատ մտքերը դրել են, որ հօրդ գլուխը վէր դնելու պէս դռներն իրեք էնեն...

Աղաջանին շատ լաւ յայտնի էր իւր կնոջ անհաշտ, անկամորդ բնաւորութիւնը. նա գիտէր, որ նրա ասածի մէջ մի թոյն, մի ծածուկ բան կայ խառնուած, այդ պատճառով էլ պատասխանն ընդհանուր տուեց.

—Իրեքդ էլ իրարու լաւ գտել էք. ջնրդ ընկնի

ձեր մէջը, ջնրդ, հն, որ ամեն տան բաժնուելու պատճառ չըլլիր...

«Չէ, չեղաւ», մտախօսեց Ղարազէօղը. «կայինը քարին զարկի», հարկաւոր է ուրիշ ճանապարհով մօտենալ», ու դառաւ.

—Դնա կտես, շնտ լաւ կտես. խելօք խօսքին ինչ կարամ ըսէ. շատ լաւ բան է, որ մէտեղ մնանք, իբրև հետ սիրով ապրինք, բարաքեաթը աներէս անպակաս էնենք, օջախներս միշտ էս տեսակ գիւռ (շէն) մնայ, ռանչպարի գործն էլ էս տեսակ կպահանջէ... շատ լաւ բան է, համա որ ուզող չկայ...

—Էդ սրն է շուղսղը, ըսա տեսնիմ—, խրոխտաց Աղաջանը:

—Հը՛ր՛ըն—, երգելով տեղում նազանի օրօրուեց Ղարազէօղը, և մի թովիչ հայեացք ձեռն նրա աչքերին. հայեացք, որ եթէ այդ վայրկեանին ձգէր մի ուրիշի վրայ՝ նրա սրտում անշուշտ և սիրոյ կրակը ձգած կլինէր.—Ի՞նչ ըսեմ, որ էդպէս միամիտ ե՛ս... էնոր համար է, որ օշխար կառնին, սարը կղրկեն, տան փարով ու հացով կպահեն, վերջը կծախեն՝ օգուտն իրենց ջերը կգնեն... համ տան հաշուին խանութ կպահեն, եղած օգուտն իրենց կէնեն համ էլ վրէպ կինդան, քիւֆիւրն էլ աւելի... էնոր համար, է...

Այդ նշանն այնքան ուղիղ բռնեց Ղարազէօղը, որ ուղղակի Աղաջանի խելքի տանը դիպաւ: Աղաջանի մտքի առջև վայրկեանապէս կատես աշխարհը փոխուեց, ուրիշ գոյնով նկարուեց. «Ճշմարիտ որ», անցկացաւ նրա մտքով:

Ղարազէօղը կնոջ օժտուած յատուկ բնաւորու-

Թեամբ խսկոյն ըմբռնեց նրան տիրապետող մտած-
մունքը, բոսէ չկորցրեց.

— Դ՛ն ինչ ունիս, դ՛ս լ՛ս. խեղճ ողորմելի, որ
էսքան ժամանակ է տան առաջ ես ընկէ, կաշխատիս,
բայտրին նշանել—կարգել, «հաւ ես էրէ, թառն ես
դրէ», տունը մէկին մէկ էլ աւելցուցէ, ա՛հճախ—ուն-
ճախ մի ջաղաց շինէ՛ էն էլ կուզեն, որ ձեռնէդ
խլին...

— Ի՞նչ խլել, ի՞նչ ջաղաց—, համարեա անտե-
ղեակ հարցրեց Աղաջանը:

— Ի՞նչ ջաղաց ս՛րն է. քանի ջաղաց ունինք:

— Մէկ:

— Ըշտը էդ ջաղացը:

— Ի՞նչ կխօսիս, չեմ հասկնայ:

— «Ի՞նչ կխօսիս» որն է. էդ ջաղացը, որ իմ
ճակարիս օսկեսսանցով շինեցիր, շա՛խ, թէ «Ղարա-
զէ՛օղ, տղոցս համար մի յաւիտենական հաց թողնինք,
որ ուտեն ու ժամանակին մեզի օրհնող ըլլին»:

Աղաջանը նոր հասկացաւ նրա միտքը:

— Մե՛ծ բան է, հա՛, որ հիմի մաս կուզեն. թող
քլի, որ մե՛ծ ախպէր ես, էդ էլ ամակիդ տեղը
հաշուին... Էդքան մանր ու խոշոր ունիս... Էնո՞նք
ինչ աւնին...

«Ամակիդ տեղ, մանր ու խոշոր» խօսքերն ակա-
մայ ազդեցին Աղաջանին. նա գլուխը շարժելով խոր-
հեց, «ճշմարիտ որ»...

— Հըլը էն Եազգիւլն, ըսենք, տասը տարուայ
հարս է, խօսի էլ էնքան ցաւ չէ. հապա էն պտտի
գետինը մտածը՛, Չաղիտան... պա՛, պա՛, պա՛... մեա-

կեամ էլ կըռնուի, մեակամ էլ խօսք կհասկնայ... Գե-
զի էլ էն խօսքերը, էն խօսքերը, որ...

Մինչև այդ օրն Աղաջանը լսել էր միմիայն եր-
կու նիւրոջ կռիւները. սակայն այս անգամ Չաղիտայի
անունն էլ լսելով՝ վայրկենապէս մի դառն նողկանք
զգաց դէպի բոլորը. վերստին նրա մէջ փոխուեց
«ճշմարիտ որը» և կըքով լցուեց դէպի նրանց ու ա-
նի՛ծեց.— Գետինը մըտնիք, որ «իմ ու քուկի» պատ-
ճառ շղառնաք, մարդու սիրտ չպղտորէք—, ու ա-
նէ՛ծքը շարունակեց մտքում:

«Ջան, վէգս ալշու է»... բերկրեցաւ Եւայի այդ
հարազատ աղջիկը, վեր կացաւ տեղից և նազանի
քայլուածքով մտաւ տուն:

Վ

Յայց միայն Չարագէօզը չէր, որ լցնում էր
մարդու փորը. Եազգիւլն ու Չաղիտան ևս իրենց
հերթում հանգիստ չէին թողնում իրենց ամուսին-
ներին, ամեն մի տեղի ունեցող երեսիթի ուրիշ կեր-
պարանք տալով՝ հողորդում էին նրանց, և կամաց-
կամաց սրտերն ընդհանուրից բաժանում:

Ու քանի դնում նահապետ Ատայի հարսներն
աւելի և աւելի խորթ, նոյն իսկ օտար աչքով էին
մտիկ տալիս իրենց օջախին, միայն մի ցանկութիւն
— որոշում մտքերում ամուր պահելով.— թալանել այդ
օջախից, որ կասես նրանց համար այժմ օտար լի-
նէր, որքան կարելի է աւելի շատ բան...

Յայց արծուի աչքերի նման սրատես էին նա-
հապետ Ատայի աչքերը. նա տեսնում էր այդ ամենը

և նախագգում, որ իրեն մահով վերջ էր արուելու այդ մեծատուն օջախին. դգում էր իւր թանկագին կնոջ՝ Գիւլիզարի պակասութիւնն ու անփոխարինելիութիւնն այդ տան համար:

Օօ՛, սրբան դժուարութեամբ և սրպիտի անդուլ աշխատանքով էր նա կարողացել կանգնեցնել այդ օջախը, բայց այժմ սրբան հեշտութեամբ կարող էր կործանուել նա: Իրականապէս համոզուած էր, որ շինելը՝ դժուար, տարիներէ գործ է, իսկ քանդելը՝ հեշտ, վայրկենական: Տեսնում էր, որ իւր նահապետական կուսական տան մէջ սրտերն իրարից բաժանուել էին. սէր չկար...

Այդ բաժանուած սրտերը, որ գնալով իրարից աւելի և աւելի էին խորթանում, «իմ ու քուկի» գերի դառնում՝ ընդհանուր առմամբ ցանկանում էին ծերունու մահը, որ բաժանուէին միմեանցից թէ կենակցութեամբ և թէ գործով, սակայն առանձին-առանձին վերցրած ամեն մէկը կարծես նախագգում լինէր, որ տան մեծի՝ նահապետի մեռնելով մեծբան էր պակասելու իրենից. դգում էր, որ սառն ուղեղով ցանկացածը չէր համապատասխանում վառ սրտի զգացածին:

VI

Յուրա ու հողմախառն մի օր էր, այնպիսի օրերից մէկը, երբ սաստկութեամբ փչում են հիւսիսային հողմերը, ծառերի դալուկ տերեւները վայր ածում, խշշացնելով հարածում գէտուդէն, կամ

փոշին գետնից բարձրացնելով ծածկում են երկնքի երեսը. մոխրագոյն, մրսած ամպերը ծիտ որսող բազէի նման շարունակ պտոյտ են գործում գլխիդ վերև, և օրը միքանի անգամ անձրե թափելով օդը ցրտացնում, խոնաւացնում: Այդպիսի մի ցուրտ օր էր, որ Նահապետ Ատան ձմեռուայ քուրքը հագին դրսի դռան շէմքին նստած դգաց, որ գլուխը պտոյտ է գալիս, աչքերը մթնում են, ականջները դժոցը շատանում է, ձեռներն ու ոտները խիստ մրտում են, դողդողում, շունչը կտրւում է, փոքր հարսին կանչեց.

— Չաղիտան ջան, սրբի:

Հարան երեսը ծածկած դուրս եկաւ բարև բռնած կանգնեց նրա դէմ:

— Գառս, տեղս պատրաստէ, երթամ պառկիմ. էսօր քէֆս խարար է:

Չաղիտան անկողինը պատրաստեց և նա մտաւ մահիճ: Սակայն պառկելը նրան չօգնեց. քանի գնաց նրա առողջութիւնը դէպի վատն ընթացաւ:

Նրա հիւանդութեան լուրը շուտով տարածուեց գիւղում. «գէշ խարարը թէկ տեղ կհասնի»: Ամբողջ և... վշտի թախիծով համակուեց:

— Կսեն Նահապետ Ատան շատ ծանր հիւանդ է, հմ:

— Ի՞նչ կլսօսի—, քեկուած սրտով լսում էր երկրորդը:

— Երթանք տեսնելու:

Եւ և... գիւղի հասարակութիւնն անպակաս էր Գարունեանց տանից. հիւանդատե գնալիս որը տանում էր միրգ, որը աղիդ կերակուր, որը մի ուրիշ նուէր:

Երկու շարաթ այդպէս ծանր հիւանդ պառկե-
աւց ետոյ մի գիշեր նա քիչ աչքերը խփեց, յան-
կարծ էլի դարթաւ ու իւր մօտ կանչեց բոլոր որ-
դիններին ու հարսներին:

Նրանք շարունցին ծերունու տեղաշորի շորս բո-
լորքը: Նահապետ Ատան յենուելով թիկունքի ետեր
շարուած բարձերին՝ դող-դող ձայնով խօսեց.

— Որդիքս, ես էս պառկած տեղէս էլ վեր կե-
նալու չեմ. միքանի օրէն հողիս աւանդելու եմ. քնիս
մէջ էս սահաթիս մէկ ձերմակ հարուով (շոր) հրեշ-
տակ էրեցաւ ու ըսաւ. «Նահապետ, օրերդ մօտեցել
են, հողիդ տալու ես էնոր, Ով որ քեզ տուել է,
էս աշխրբի հետ ինչ հաշիւ ունիս՝ վերջացրու,
պատրաստուի»:

Ճրագի լոյսի առջև, կէս գիշերին այդ խօսքե-
րը սարսուռ ազդեցին նրա քնաթաթախ որդիներին
ու հարսներին: Նրանք խորը հառաչ քաշեցին:

— Քանի վրէս ուժ կայ, գլուխս խելք, բերանս
լիզու՝ մօտեցէք որդիքս, խրատս ու օրհնութիւնս
տամ:

Որդիքն ու հարսները շքէշք առաջ շարժուե-
ցին:

— Բալէք ջան, իրարու հետ սիրով մնար, օ-
ջախս էնպէս ամուր պահէք՝ ինչպէս որ կթողնիմ
ձեզի. «Իմ ու քուկը» միջերէզ հանեցէք, սրտերդ
մաքրեցէք. ձեզնէն ամեն մէկը թող աշխատի օջախ
անունով, օջախ համար, որ Ատոծու բարաքեաթն էլ
աներէդ անպակաս ըլլի, սուֆրաներդ լիքն ըլլի,
չոփի կարօտ չմնար: Ազաջան ջան, մեծ որդիս, բա-
լաս, իմ մեռնելէս ետէ էսոնց հէրութիւն դնու պի-

տի էնես, իմ տեղս դնու պիտի բռնես: Հայր Աբրա-
համի օրհնութիւնը վրայէդ անպակաս ըլլի, սրդի,
նշանածիդ հետ խորին ծերութեան հասնիս, «Մի-
մառն ծերունի դառնաս», բոլորին հաւսար աչքով
աչես. ըսել են «տնտես, հաւսար տես, դատաս-
տնին շերթաս սեւերես»: Դուք էլ բալէք ջան, Աս-
ծու աջն ու խաչը ձեզի օգնական պահապան ըլլի,
«հող բռնէք՝ օսկի դառնայ», «չոր քարին երթար՝
կաննչի», նշանածներուդ հետ սիրով մնար. մի բար-
ձի ծերանար. Աղաջանին հօր տեղ ընդունէք, հնա-
դանդ ըլլէք. գիտեմ—, հայեացքը հարսների կողմը
ձգելով շարունակեց նա,— ձեր մէջ քիչ անհամու-
թիւն կայ... էհ... ըսենք հիմի ո՞ր տան մէջը էդ
անհամութիւնը չկայ... համա դուք աշխատեցէք, որ
մոռացութեան տար, որ շուտով քարուքանդ չըլլէք:
Իհնարկէ, բաժնուիլն աշխրբի օրէնք է, մէկ օր չէ՝
մէկ օր պիտի ըլլի, էսքան մարդը որ Ազամի գարմն
ու գաւակն են, իրարու հետ որ ապրելու ըլլէին՝
մըր կերթար... ծերունու դէմքը փայլեց անմեղ բայց
իմաստուն ժպիտով.— համա բաժնուիլն էլ իրեն
կարգ ու կանոնն ունի. մենք որ երկու ախպեր էինք՝
բաժնուանք էն ժամանակ, եփ մեղի համար երկու
ձեռք տուն շինեցինք, ամեն բան երկու տան համար
լմնցուցինք. էդ մեր տատական-պապական սովորու-
թիւնն է. դուք էլ էդպէս էրէք, էդպէս էլ ձեր որ-
դոցն ու թոռներուն յիշատակ (կտակ) թողէք:

Նա նայեց օջախում ծխացող կրակին, քիչ
հանգստացաւ ու շարունակեց.— գնացող-եկողը անե-
րէդ անպակաս էրէք. միք ըսէ, թէ աւելորդ ծախք
կըլլի. չէ, որդիքս, Աստուած էնոր տեղ մէկին հա-

զար կուտայ. լաւութիւնը տներէդ ու ձեռներէդ անպակաս էրէք, միք մտածէ, թէ ունեցածներս որ ուրիշին ուտեցնենք՝ մեղի ինչ կմնայ, չէ բալէքս, Աստուած, որ երկնքի հաւքերուն կերակուր կըրկէ՝ իրեն պատկեր մարդուն անօթի չի թողնի, միայն թէ բերններէդ շափսեցնէք էնոր սուրբ անունը: էլի կսեմ, սիրով ապրեցէք իրարու հետ, մինչև «օրը դայ՝ բարին հետը». կաղաչեմ, Աստծու սիրուն, էն տեսակ բաժնուիք, որ հէշ մէկըմ ձէներդ չիմանայ... կնիկմարդ ըսածներուդ խօսքերուն էլ շատ անկաջ միք դնէ. մարդ էնոնց քանի շատ լսէ, էնոնք էլ մարդու էնքան շատ կսեն:

— Է՛հ է՛հ —, թուլացած ձայնով գլուխը բարձին թողեց նա, — անուն ըսածդ շատ թանկ ածէ, օջախ ըսածդ էլ էնպէս հեշտութիւնով չի շինուի, համա քանդելը մի սահթուայ բան է. «օջախը որ մի անգամ քանդուի՝ պուճախ կդառնայ», էլ չի շինուի. էս «խօսքս անկջներուդ օղ էրէք». օ՛օ՛օ՛, գիտէք ինչքան ծանրը բան է տեսածը կորցնելը...

— Մէկ շորս բոլորներդ աշեցէք, քանի-քանի օջախ էդպիսով մարան ու կորան, ուրիշի դուանը մարապա դարձան. էդպէս եղաւ Մուրոյենց օջախը, հաւի բուն դարձաւ Գալի Ափօի տունը, մարաւ Գոգոլու օջախը... իմ խրատներս մտքերդ լաւ պահեցէք, որ, բերանս հոգ ու մոխիր, դուք էլ էդ օրը շընկնիր...

Ծերունու խօսքերն այնքան անկեղծ էին, այնքան պարզ, այնքան մեղմ, խրատական ու համոզմունքով լի, որ նրա որդիներն ու հարսներն սկսեցին հեկեկալ. Ղարազէօղն անգամ թաշկինակով սըր-

բում էր թաց աշքերը: Թուում էր նրանց, թէ հեկեկում էին ծերունու մահանալու պատճառով. բայց ո՛չ, դա մի մօտալուտ գաղտնի վշտի նախերգանք էր, որ այդ օրունից սկսում էր սուգի արտասուքով...

— Դէ՛հ որդիքս, առաջ եկէք, արտասուքներդ սրբեցէք, աղօթք էրէք մեղքերուս համար. թէ մի բան էլ սխալ էրած ունիմ՝ ներող եղէք:

Որդիներն ու հարսները գլուխները դրին նրա կրծքին:

Նահապետ Ատան շտկուեց տեղում, քիւլլահը վայր առաւ գլխից, ձեռները տարածեց նրանց գլխներին ու աղօթեց, — ո՛վ երկնքի — գետնի Մտեղծող, մեղաւոր բերնովս կաղաչեմ, որդոցս ու հարսներուս ամեն տեսակ փորձանքէ ազատ պահես. շատըցնես էնոնց զարմն ու զաւակը, օրհնութիւնդ տներէն ու տեղերէն անպակաս էնես, հայր Աբրահամի օջախը դարձնես. էս անցողական աշխրբի երեսին նամուսով պահես, որ նամուսով էլ գմն, էն աշխարքը կանգնին անեղ դատաստնիդ առաջը. — ապա աջ ձեռը մէկ-մէկ քսեց բոլորի գլխին, համբուրեց: Նրանք էլ համբուրեցին նրա աջն և արտասուքների մէջ խեղդուած վեր կացան:

Ղուսոյ դուներն արդէն բացուելու մօտ էին, որ լսուեց գիւղական կոչնակի նիհար ծնկոցը:

Նահապետ Ատան երկիւղածութեամբ երեսը խաշակնքեց, աղօթք մըմնջաց և ուղարկեց էրէցի ետևից:

Սկաւ էրէցը:

Նահապետ Ատան իւր բոլոր որդիներին ու

հարսներին օգայից դուրս ուղարկեց, թեքուեց կողքի վրայ, երկար, շատ երկար խոստովանեց իւր մեղքերը, թողութիւն խնդրեց քահանայից և մի քաղցը թեթևութիւն գգալով ընդունեց հաղորդութիւն:

Միւս օրը, կիւրակի լուսարացին նա սաստիկ թուլութիւն զգաց, լեզուն թանձրացաւ, հաղիւ կարողացաւ որդիներին ու հարսներին խաշակնքել, ու աւանդեց:

Գարունենց տան լացը շատ հանդիստ էր, շատ մեղմ, բայց շատ սրտանց և խորը զգացմունքով: Երբ ծերունու դագաղը դուրս տարան տանից՝ կասես նրանց սրտերը քաշեցին հանեցին կրծքերից, տարան թաղելու...

Թաղեցին նրան շատ շքեղ կերպով. և...ի ամբողջ հասարակութիւնն անտասուք թափելով յուղարկաւորում էր նրան:

—Օ՞՞, ինչ մարդ մեռաւ. ավսո՞ս, հաղանք ավսոս:

—Սադ սանջըղի մէջ մի հատ էր, մի հատ:

—Լնւտը կաթէ հոգուդ, Նահապետ Ատա,— արտասուքը սրբելով վրայ էր բերում երրորդը,—որ էնքան տարի գեղի իշխան, գեղի առաջաւոր եղար, արդար կառավարեցիր, բոլորիս վրայ հաւտար աչքով՝ հօր պէս աշեցիր, արդար էլ մեռար:

—Դժուար է, Աղաջան ջան, շատ դժուար է էդ տեսակ հէր կորցնելը. Աստուած էնոր հողով քեզի կեանք տայ,—խօսում էր շարրորդը և մի բուռը հող ածում նրա օձիքից ներս:

Ու ամեն մէկը մի բուռը հող ածելով Նահապետ

Ատայի երեսին՝ շիրիմը համբուրելով ցրուեցին իրենց տները:

VII

Նահապետ Ատայի պակասելն հէնց առաջին օրից զգալի եղաւ Գարունենց տնեցիներին. նրա հեռանալով կասես ամբողջ տունը կերպարանափոխուեց, դատարկուեց. այն սատուը (թախա), որի վրայ սովորաբար նստած նա անց էր կացնում իւր օրերը՝ կասես որբացած լալիս լինէր տան նահապետի կորուստը. հէնց այդ տեսարանը՝ դատարկութիւնը սաստիկ ազդում էր նրանց սրտերին:

Առժամանակ լռեցին տեղի ունեցող անհամութիւնները, քանի դեռ ծերունու խրատն ու օրհնութիւնը նրանց ականջումն էր. այնուհետեւ վրայ հասաւ ձմեռը. տղամարդիկ մնացին տանը, ուստի և կուրսերն աւելի քշացան, երբ կանայք ազատ ժամանակ և հնարաւորութիւն չէին ունենում կուրսեր սարքելու: Ապա վրայ հասաւ գարունը: Գարունենք ժամ առան, Նահապետ Ատայի հոգու հացը (քելիխ) տուին և էլի ցրուեցին դաշտը, տունը թողնելով կանանց:

VIII

Մի կիրակի օր Գարէլն ըստ իւր սովորութեան բաց էր արել խանութը, և այդ մեծատուն հողագործի զաւակը ընկել էր կոպէկանոց առևտրի ետևից:

Ռամիկ գեղջուկին այնքան կսազէ և այնքան ձեռ կտայ թողնել հողագործութիւնն, ընկնել թել ու ասեղ ծախելու ետևից, որքան ռեզեղջիւրին կսազէ թողնել ազատ-արձակ անտառներն ու շամշուտները՝ և ապակեղէնի մագաղինում գործակատարի պաշտօն վարել:

Ղարագէօղն իւր մեծ որդուն ուղարկեց մի կոճ թել բերելու:

Գարէլը, որ «իմ ու քուկի» պատճառով միջանի անգամ դադուել էր Ղարագէօղից՝ թել շտուեց:

—Ո՛ւր է, փարա բերել ես:

—Ի՞նչ փարա. ապլաս ըսաւ առանց փարի...

—Ձէ, առանց փարի չիլի...

—Տանը մարդոցէն էլ փարա ուզեն.—վերաւորուած նկատեց Ղարագէօղի որդին, որ մօր պէս մեծսրտանի էր, և բարկացկոտ հայեացքով նայեց հօրեղբօր երեսը:

—Հա՛—ա՛... դէ որ էդպէս է՝ գնա ապլայիդ ըսա՛, թէ առանց փարի չի տայ:

Ղարագէօղի որդին վրդովուած հեռացաւ. իսկ Գարէլը՝

—Ը՛նհ, անճախ (հազիւ) ջիզրս հանեցի,— ատամները կրճտացնելով մրմռաց:

Այդ վարմունքը Ղարագէօղին այն աստիճան

կատաղացրեց, որ նա իրեն կորցրեց, ու էլ շիմացաւ ինչ անէր, ինչպէս անէր...

—Ի՞նչ էնեմ, հա՛, հիմի ինչ էնեմ... ախիս, քիչ կմնայ թէ չիպուխն (ճիպոտ) առնիմ շիմ-շիտակ երթամ խանութը, ինչ որ կայ-չկայ՝ վէր ածեմ, թառումառ էնեմ, ոտքի աակ տամ... հա՛... ի՞նչ էնեմ... ափսո՛ս որ կիրակի է, էնտեղ մարդիկ կըլլին նստած, Աղաջանը տունն է... Աղաջանը—, յանկարծ կանգ առաւ նա,—էն եաւա (ապուշ) Յակօն... թո՛ղ հիմի մէկ իրեն անկջովն իմանայ ախպօր աբարմունքը, որ մէկ էլ շսէ, թէ «բաժու՛ք շիլի»... Համա չէ, ես էդ բանը թողնելու չեմ, որ մի կոճ թելը...

Եւ մինչ Ղարագէօղը կատաղած արջի նման ման էր գալիս, լալով ներս մտաւ Չաղիտայի շորս տարեկան որդին:

—Ի՞նչ ես շան ձէնդ ցքէ—, սրտաց Ղարագէօղը:

—Աղջիկդ հացս ձեռնէս առա՛ւ... հա՛ց,—լացեց մանուկը:

—Ահա՛ն քեզի հաց, ահա՛ն, ահա՛ն, դէ կի, դէ կի, որ կշտանաս. տեսա՛մը հիմի... գըողս ու մահս տամ ձեզի հացի տեղ, որ ուտէք ու կատղիք, խանթէն էլ դուս էնէք...

Մէջքին ու թիկունքին ստացած ծանր հարուածներից երեխան նախ կապտեց, ապա հազիւ շունչ քաշեց և ետոյ սկսեց մաղիկ-մաղիկ գալ (սաստիկ լաց լինել):

Չաղիտան որդուն օգնութեան հասնելով՝ դէն մղեց նիրօջը, լալեց երեխային նրա ձեռքից, զգա-

ցունց մայրական բուրբ գործով ու ճշաց.

—Ա՛նաստուած, անխիղճ, մէկ տես խեղճ ա-
նասունս ինչ եղաւ. բերնդ վաստըկողդ գորբադու
ըլի:

Բաւական էր այդ միքանի խօսքը.

Ղարագէօզն այլ ևս առանց դէսուդէն նայելու
առաւ ձաղտիչն *) ու վրայ վազեց:

Չաղիտան հոգու կսկծից դէն ձգեց երեխային,
բռնեց Ղարագէօզի սե-սաթ մաղերից ու պինդ ձիդ
տունց:

Անլսելի հայհոյանքները կարկառի տակ դէսու-
դէն փռուեցին նրանց վարդն **) ու լաշակը:

Աղաջանը, որ այդ ժամին պատահմամբ տուն
էր վերադառնում՝ փողոցից կանչ ու ճիշը լսելով
ներս մտաւ, և ականատես եղաւ այդ խայտառակ
տեսարանին: Բոպէական դառն տպաւորութիւնից
նրա ծնկները թուլացան, աչքերը մթնեցին, հոգուն
ու սրտին կասես ախրութեան, մաշող մի սև քօղ
պատեց:

«Հայ վախ հայ, տակը զնացել է», անցաւ նրա
մարով, և իրեն կորցրած վրայ վազեց.

—Ի՞նչ կենէք անզգամներ...

Չաղիտան երկիւղից ու ամօթից փախաւ ծակը
մտաւ, իսկ Ղարագէօզը այլանդակ դէմքով մռնչաց.

—Ե՛դ էլ քու պստի լաւ ախպէրդ ու էնոր

*) Ճիպոտ, որով բուրդ են ձաղկում:

**) Գլխի շրջանաձև դարդ է, որի ձակատի
մասը գարդարում են ծաղկաւոր ասեղնագործով կամ
անկուածով:

կնիկը... մաղերուս դաստին աշէ... էրիկը խանթէն
թե՛լ չի տայ, կնիկն էլ քեզի պեխ ու երես կըըփըէ...

Այդ խօսքն ինչպէս մի թոյն Ղարագէօզն ածեց
Աղաջանի ականջը, սիրաբ...

XI

Աղաջանի սրտից արիւն էր կաթում, երբ դի-
տում էր այդ բուրբը: Մինչ այդ նա դեռ այն հա-
մոզմունքին էր, թէ միայն կանայք են, որ խանգա-
րում են օջախի անդորրութիւնը, որ սրտով բաժան-
ւած են զերգատանական համայնքից. բայց այժմ
նա կամաց-կամաց դալիս էր այն համոզմունքին, որ
կնոջ ասածները մասամբ իրաւացի են, որ եղբայր-
ներն ևս չեն արգարացնում իւր յոյսերը. «մի կոճ
թե՛լը, մի կոճ թե՛լն ինչ է որ»... ստսկումով յիշում
էր նա և մնում զարմացած, շուարած, իր ընտանի-
քի մէջ այդ տեսակ «իմուքուկ» էր կատարուել.
ու ականայ դալիս էր այն եղբակացութեան, որ
միայն ինքը, այն, միայն ինքն էր մնացել նախան-
ձականդիր հօբ օջախին ու անուան, և միմիայն ինքն
էր, որ անբաժան սրտով նուիրուած նրան՝ ամեն
կերպ աշխատում էր... Ապա երբ պատկերացնում
էր ապագայ բաժան-բաժան լինելը, որի հետեանքը,
ինչպէս ինքն օրինակով գիտէր, լինելու էր աղքա-
տութիւնն ու թշուառութիւնը, արտասուքն առնում
էր աչքերը, կրակը ցում ջանը, և կարօտով նայում
էր լայնածաւալ տուն ու տեղին, որը կասես իւր
վայելչութեան վերջին հրաժեշտն էր կարդում:

—Ախ, ախ, ախ,—հառաչում էր նա,—ինչպէս, ինչպէս չեմ կարայ հասկցնէ, որ վերջը խեղճը մենակ ինքներս ենք ըլլելու. ախ, նահապետ Ատա, անուշ հէրիկս, սրտեղ ես, գերեզմնիդ մեռնիմ... կարօտած սրտով, այրուած ուղեղով յիշում էր նա, կանչում էր նա:

Այդ դառը խորհրդածութիւններէ մէջ մի բոպէ միտք արեց նա խօսել եղբայրներէ հետ, աշխատել համողելու... «Յայց, յանկարծ կանգ առաւ նա, խօսեմ՝ ինչ ըսեմ, ինչ, քանի որ էնոնք էլ հանդիսաշունին, քանի որ բուն պատճառը էնոնք չեն, պատճառը...»

Ու ցաւած սրտով գալիս էր այն եղբակացութեան, որ արգէն բանը բանից անց էր կացել, բաժանուելն անխուսափելի էր դառել, որ ինքը մենակ այլ ևս անկարող էր դիմադրել վատ ժամանակի բերմունքին ու նրա ահեղ փոթորիկին...

Այդտեղ արգէն հետզհետէ փոխւում էին նրա մտքերը, մտքի մէջ երևան էր գալիս բաժանուելու ձեռնկերպութիւնը, որն իւր հերթում անց էր կենում մասամբ ընշասիրականին. «Ճշմարիտ որ, երբ բանն այստեղ է հասել՝ ես ինչո՞ւ պէտք է զրկուած մնամ»...

Ազաջանը դեռևս այդ անորոշ տատանուող անվճռականութեան օրերի դրութեան մէջ էր, որ տեղի ունեցաւ հետևեալ դէպքը.

Մի կիւրակի օր Գիւլինի (միջակ եղբօր) ոչխարը սարից եկել էր գիւղ աղ ուտելու. հովին եկել էր տուն աղ խնդրելու. Ղարաֆէօղը մերժել էր նրան ստելով.

—Գրնդս տամ աղի տեղ. սււմ օշխարը որ է, սով որ կծախէ՝ օգուտը ջեբը կդնէ, էն էլ թող աղէ դարդը քաշէ:

Ենզղիւն հովուից առաջ վաղ էր տուել մարդու քով, որ հօտի մօտ էր, իմաց տալու՝ կրակելու: Իսկ Գիւլինը, որ դաշոյնը գօտուց կախած, բերանը պատուած մի դատ էր, և վաղուց լարուած էր Ղարաֆէօղի դէմ՝ բոպէն հասած համարեց. էլ առանց դէսուղէն մտիկ տալու դազանակը խլեց հովուի ձեռից և վաղ տուեց տուն.

—Ո՞վ ես դու, ինչացո՞ւ ես էս տանը մէջ, որ իմ օշխրիս աղ չես տայ:

—Ինչի՞ պիտի տամ... էնքան ջաղցես կերաք հերիք չէ, հիմի էլ տան աղը՞՞...

—Ա՛յ քեզ ջաղաց, ա՛յ,—ցոյց տուեց Գիւլինը ոտքերը:

—Էղիկ խաշէ, կնկադ ուտեցու:

—Մէկ ըսա տեսնիմ, էդ դու սււմ շունն ես էս տանը մէջ, որ...

—Դէ՛, գիտե՛նս... կարգին խօսի. մեծ ախպօրդ կնիկն եմ...

—Ախպօրս էլ ու, քեզ էլ. շան քած...

—Դէ՛է, շուլի՞ *), արթղ հերիք եղաւ:

Գիւլինն այլևս անկարող եղաւ իրեն պահել. «շուլի ի՛», դա մի այնպիսի արհամարհական, ծանր, ծաղրական ածական էր, որ կասէին մի գեաղայի կամ մի լակոտի: Նա այդ բոպէ կգերագօտէր, որ իրեն հայհոյէին, նոյն իսկ թուրը վերցնէին վիղը

*) Թորախտաւոր:

կտրէին, քան «շուրի» խօսքն ասէին: Նա յօնքերը վրայ բերեց, աչքերը շուեց և կրճատացնող ատամները արանքից ժայթքեց.

— Դահրա:

«Դահրամ». դա ինչ խօսք է. մի՞թէ Դարագէօզի պէս հայ կիներ կտանէր այդ խօսքը. այդ բոպէ նա պատրաստ էր զրկանքի, ծեծի, նոյն իսկ ջաղացը թողնելու, քան լսել իւր անկողնու սրբութեանն այդպիսի մի արատաւոր խօսք, այն էլ իւր տագրից... օ՛հ, այդ անտանելի էր. նա էգ վազրի նման մռնշաց, բարկութիւնից կասես ուռճացաւ, մեծացաւ, կրակոտ աչքերը հրհրացրեց, դէմքը ամօթի և բարկութեան կնիքով ծածկեց և երկու ձկուն թուրք գործելով ճանկերը խրեց Գիւլինի երեսը:

Գիւլինը մի վայրկեան սարսեց. նա չհասկացաւ ամաչելու պատկառանքից էր, թէ ահարկու սարսափից, որ գործեցին նրա վրայ Դարագէօզի հուր դարձած աչքերը: Սակայն իսկոյն նա նորից տիրապետեց իրեն, և բուռնցքները կծկելով իջցրեց նրա գլխին ու երեսին:

Դարագէօզն այնպիսի մի սուր ճիւղ արձակեց, որ տան ձեղունը թնդաց:

Եազգիւլը, որ նոր էր հասել Գիւլինի ետևից՝ կատաղած վրայ պրծաւ Դարագէօզին և վազրն ու շերիտը ցրիւ տուեց:

Այդ իրարանցման մէջ Ջաղիտան, որ դեռ քօղը բացած, երեսը պատուած շէր՝ վազ տուեց խանութ ու չնայած թէ ներսն սվ կայ՝ դռնից կանչեց.

— Գարէէլ, հասի, Աղա Ախպարս ու Ջաբար Ապլաս իրար սրպանեցին...

Աղաջանն ու Գարէլը կրակի պէս վրայ հասան: Դարագէօզն Աղաջանին տեսնելու պէս փրփուրը բերանին նրա գիրկն ընկաւ ու ճշաց.

— Սրպանէ ինձ, սէրը Քրիստոսին—, դի, սրպանէ, մեռնիմ, պրծիմ, քանց սաղ մնամ ու «դահրա» խօսքն իմանամ...

— Ո՞վ, ո՞վ—, դահրա բառից գրեթէ կայծակահար ճշաց Աղաջանը:

— Այդի շուրին, շուրին, ախպէրդ:

— Թիւիւ, անամօթ. գետինը մտնիս...

— Գետինը դո՛ւ մտնիս, որ էդ տեսակ ատապալը կնիկ կպահես...

Խնդիրը նամուսին գալով այլև ոչինչ շերեաց Աղաջանի աչքին, սչ գիրք, սչ մեծութիւն, սչ խորհրդածութիւն, սչ օջախ, սչ անուն, սչ ապագայ, սչ խեղճ, ոչինչ, ոչինչ. նա վրայ պրծաւ եղբօրը, և որքան ոյժ ունէր բուռնցքով հարուածեց գէմքին:

— չերիք եղաւ է, հերիք եղաւ ինչքան որ մինչև օրս մենձ ախպէր գէի (իրբև) պատիւդ պահեցինք, ձէն չհանեցինք. հերիք եղաւ, դա՛—, և մահակն ուսախստն իջցրեց Աղաջանի անկճքօրին:

Դարագէօզն այդ տեսնելով՝ այս անգամ առանց կանացի արտասուքի վրայ պրծաւ ու սկսեց Գիւլինի սքացիով հարուածել:

Գարէլը մէջ ընկաւ, սկսեց մեծ եղբօրը Աղաջանին աղաչել, բաժանել:

Սակայն իզճւր. այդ բոպէ Եազգիւլն ու Դարագէօզը միւս կողմում մի այնպիսի ճանկուամարտ էին սկսել, որ իրարից ետ չէին մնում թէ անամօթու-

Թեան և թէ կանացի կանչով ու ճիշով համեմուած քաջութեան կողմից:

Չաղիտան էլ սրանց մէջ ընկաւ, և չէր իմանում ինչ անէր. չԹողնէր՝ բաժանէր, թէ ինքն էլ խփէր, քաշէր. բայց թէ ո՞րին, ինքն էլ չփոթուել էր...

Երեխաների լացը, դրա հետ միացած անլսելի հայհոյանքի կանչ ու ճիշը ներս խուժել տուին դրացիներին, որ հաւարուած դռանը քաղաքավարութիւնից առժամանակ ներս չէին մտնում: Եւ երբ վերջիններս ներս մտան, տեսան վարդ ու լաշակ գետին ընկած, հայ կնոջ գլուխն ու երեսը բաց՝ մերկացած, մագերը գլխներին բլիկ-բլիկ, խօսքերի մէջ «ք» տառը թագաւորող, Դիւինի երեսն արխնդուիկ, Աղաջանի գլխի սպիւն արխնը հոսելիս, Գարէլն աղաշող, նախատող, խնդրող, հայհոյող, ինքն էլ չիմացող ինչ անող, պտտի հարսն անեափուղ, երեսը պատուած... այդ բոլորը հաւաքած՝ մի կենդանի դժոխք, մի կատարեալ փողոց...

Դրացիները մէջ մտան, մի կերպ կրակը հանդրին:

X

Անցել էր հինգ, վեց... տասը տարի: Չատ բան էր փոխուել աշխարհիս երեսին, շատերին էր կուլ տուել մե հողը, շատերին էր ծնել մայր երկիրը... Չատ բան էր փոխուել և Լ... գիւղում: Այն շարդախը, ուր նստած կալեան էր քաշում

Նահապետ Ատան և գիւղական ամբոխի հետ խօսում, այժմ քանդուած էր, նրա մի մասը հաւարուն էր դարձած միւս մասը չէփլիւկ (աղբանոց). այն գոմի օդէն, ուր ձմեռը հաւաքուած նստում էր Գարունենց բազմանդամ ընտանիքը, և ուր հողին աւանդեց ծերունին՝ քանդուել, փուլ էր եկել, որի փոս ընկած հողերի մէջ կեղտ էր հաւաքուել և երեսանց եղինջ բուել. փողոցի հետ եղած օդայի պատը հիմքից փուլ գալով իսպառ կորցրել էր Գարունենց տան նմանութիւնն ու տեսքը: Օդայի մօտի եզների մեծ գոմի կտուրը քանդուել էր և նրա վրայից թափուել էին հողն ու մանր մարգակները, խոկ դուրս ցցուած գերանները կասես նրա մերկացած կմաղքը լինէին, որ օտայի միւս պատի գլխին մնացած ծխնեկոյղի հետ վեր էին նայում և չորս բոլորքը յայտարարում Նահապետ Ատայի աւերուած օջախի մնացորդները: Անցեալից միայն Կապուտ շունն էր, որ ծերացել, բրդոտել, հին վկայ էր մնացել այդ շէնքերին ու աւերակներին, որ պառկում էր չէփլիւկի աղբերի մէջ, չորս սարքը պարզած ձգուած արեւի զիմաց՝ սաւած սակորները տաքացնում:

Մի ամառային երեկոյ երկու ձիաւոր գիւղի վերին մասում դէտուղէն էին ման գալիս. նրանք կասես մի բան էին կորցրել. սահայն Կապուտի խռպոտ հաջոցից նշանը չէին կորցնում:

— Բարեկամ, ո՞ւմ կլինաւէք —, մօտենալով նրանց հարցրեց մի տարիքաւոր գիւղացի:

— Օտարականներ ենք, շփոթուել ենք. ո՞ւր է Գարունենց Նահապետ Ատայի տունը:

—Նահապետ Ատանյի—, ախրութեամբ հարցրեց
գիւղացին:

—Հրոսմանք ես:

—Նահապետ Ատան մեռել է:

—Մեռել է. ափսոս. ապա տո՛ւնը. դուք ո՞ր
կողմն է:

—Դուք փոխած է ուրիշ կողմ:

—Քա նրա սրբէջքը:

—Որին կկամենար. նբանք բաժնուել են:

—Քաժնուել են... մեծին:

—Աղաջանին. էս էլ մեռաւ. էս երկն-երեք
տարի կլինի խեղճը դարդից մեռաւ:

—Իսկ միւս եղբայրները:

Կան, համա մէկը մէկէն տուկաա (թոյլ) է. էլ
չկայ էն օջախը. մարաւ... հառաշելով գլուխը կա-
խեց գիւղացին:

—Մարանաւ... Ափսոս նահապետ Ատայի օջախ,
հազար ափսոս—, խուլ հառաշ արձակեցին օտարա-
կաններն ու ձիերի գլուխները դարձրին դէպի խօ-
սող գիւղացու դուռը:

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԽՆԶԸ

I

Չմեռուայ կարճ շրջան կազմող արեւն արդէն
դէնիթից թերուել էր դէպի արեւմուտք, որ քնից
զարթնեց Աբաջոնց Սեղբոսը, թմբած դէմքն ու ուռած
աչքերը երկու ձեռքով պինդ-պինդ շփեց ու ձայնեց.

—Աղջի:

Պատասխան չկար:

—Աղջի, սով կայ էդտեղ:

Դարձեալ պատասխան չկար:

—Աղջի ձեզի հետ եմ, շէք իմանայ:

—Ի՞նչ է—, վերջապէս միւս սենեակից լսուեց
նրա կնոջ հեղնարի ձայնը, որ օրօրոցի կամարի հետ
կուշ եկած տխրամած մտածում էր այդ օրուայ
դարձեալ ուտելիք շունենալու մասին և ինչոր անո-
րոշ կերպով ազմկի երկիւղ նախազգում:

—Ի՞նչ կայ ուտելու:

—Ոչինչ:

—Ի՞նչպէս թէ «ոչինչ»:

—Ի՞նչ կայ որ ինչ եփեմ:

—Ի՞նչպէս թէ «ինչ եփեմ». ապա քաղցամձ ենք

մնալու—, վարժուած եղանակով խօսեց Սեղրոսը, որ սովոր էր տանը ոչինչ չեղած ժամանակ կնոջն ուղարկել զբայիների մօտ փոխառութեան:

—Խի՞ղճ ունեցիր, անաստուած. եղած տեղից կեփեն, որ չկայ՝ ինչ էնեմ... անօթին խոյ մննակ զու չես. մենք մարդ չենք... ըսն, սրտեղից եփեմ: Սեղրոսը կնոջ այդ պատասխանի վրայ փոքր ինչ մեղմացաւ:

—Գնա էլի զբկցներէն ուղէ, միքանի հաւկիթ փոխ քեր, միլու եփէ, ուտենք, մինչի վաղը կտաս:

—Ուղէ՛ք—, դող-դող ձայնեց չեղնարը,—կսես հեշտ ըլլի ուղելը... էլ երես մնացել է ուղելու. ամեն անգամ եփ (երբ) կըլծես զբկցիդ չէ թէ հացի, հապա մէկ հատիկ ասեղի, եփ չի ուղէ ասյ, կպատասխանէ «չունիմ», աես թէ մարդ ինչ կըլլի, ինչ կըզայ. մարդ աւելի լաւ է էդ սահաթին խլանայ, քարանայ բան չիմանայ, քանց իմանայ ու ամօթուն գետինը մանի. «ուղէ՛ք»...

—Է՛հ հիմի ինչ էնենք—, կնոջ մենախօսութիւնը յանկարծ ընդհատեց Սեղրոսը.—սոպ աշխարքը ուղելով փոխ առնելով հօլա կերթայ, հիմի մենք որ ուղենք ինչ կըլլի, ինչ ամօթ բան է. ըսել են «ուղողի մի երեսն է սե, շտուողի՛ երկու»:

—Ա՛խ, գիտնամ թէ էսօր որ երթամ ուղեմ բերեմ, էզուց կգտնիս, որ ասնիմ տամ՝ կերթամ կուղեմ. համա ինչ էնեմ որ...

—Հն, հն, վաղը կըլլի, կիմանաս, վաղը...

—էզպէս «վաղեր» շատ եմ իմացէ...

—Ըշար կսեմ վաղն անպատճան—, այս ան-

գամ արդէն կնոջ վրայ ճշաց Սեղրոսը.—էլ մի երկընցնէ...

Չեղնարը լացը կոկորդում խեղդեց, քթի տակ անէծք կարգաց, շալը գցեց ուսին և յամբ, ախամայ շարժուող քայլերով ելաւ դուրս: Նա կանգնեց փողոցի մէջ տեղումը, միքանի բոպէ նայեց վերե, ներքև և երկար խորհելուց ու շափելուց ետոյ մօտեցաւ մի դռայ և անհամարձակ բազկեց:

Ներսից ստքի ձայն չէր լսուում: Ուշացող դուրս թիւնը կասես նրան ուրախացնում լինէր. որ դէմառդէմ կանգնելուց, ամաշելուց դեռ ազատ էր: Սակայն մի կնոյն էր, նա զգաց, որ այդ դուրս թիւնը ներկայանալու էր. միքանի բոպէ սպասելուց ետոյ նորից թոյլ կերպով բազկեց, հետն էլ ցածր ձայնով կանչեց.

—Հաջի Ապլա, Հաջի Ապլա, դուրը բաց:

—Ո՞վ է—, վերջապէս ներսից լսուեց կնոջ մի հաստ ձայն, որը ցոյց էր տալիս նրա տիրոջ հասակաւոր, նոյն իսկ պառաւած լինելը:

—Ե՛ս եմ:

—Գու ս՞վ ես—, նորից խօսեց հաստ ձայնի տէրն և դուռը բացեց:

Չեղնարն եմ—, արտասանեց վերջինս և զրացուհու լիքը և պատկառելի, բայց բարի դէմքը տեսնելով՝ առաջին անգամ ուղեց ամօթից երեսը շալով ծածկել:

—Չեղնար ջան, դ՞ու ես. շատունց է դուռը կծեծես:

—Չէ... և սկսեց հեկեկալ:

—Մի լայ, գնուս, մի լայ. արի, արի նես. մի լայ. էլի ինչ է եղէ. չըլլի էլի կուուել էք—, յորդո-

րեց նրան Հաջի Ապլան և դուռը փակեց.— արի նեո, արի էսպէս փեշի քով, ձեռներդ-ոտներդ տաքցու, ցուրտ է, մտած կըլլիս:

Հեղնարը նստեց վառարանի մօտ, շալը ետ արեց գլխից, արտասուքը սրբեց, նորից սկսեց հեկեկալ:

—Քա դը մէկ ըսա տեսնիմ էլի ի՞նչ է եղէ:

—Ա՛խ, Հաջի Ապլա ջան, ի՞նչ ըսեմ իմ քիւռ (վաթար) բաղդիս—, հաղիւ արտասանեց Հեղնարն և ամբողջ մարմնով սկսեց ցնցուել. նրա ներսը կասե՛ս փուլ եկաւ, մի ինչոր բան քաղքայուեց, և արտասուքն անասելի առատութեամբ սկսեց թափուել:

—Գը մի լայ, գնուս, մի լայ—, մայրական գորովով փարուեց նրա վզով Հաջի Ապլան, աշխատելով նրան հանդստացնել:

—Ա՛խ, Հաջի Ապլա, իմ քաշածս Աստուած գիւշմնիս էլ ցոյց չտայ. Յոր Երանելու քաշածից էլ աւելի է. ամեն օր ծեծ, քաշ, կռիւ, դալմաղալ, աղքատութիւն, ցարս .. էդ հերիք չէ՛ օրը մէկ էլ գոնէ դուռ ընկնիլ, մուրալ...

Այդ վերջին խօսքից Հաջի Ապլան հասկացաւ նրա գալու պատճառը. նրա գիմացը քիփ (խիստ մօտ) նստելով մի խօսուն հայեացք ձգեց երեսին, ուսերից ներքև ընկած լաշակի ծայրերը նորից վեր գցեց ու դառաւ.

—Ամենքս էլ լաւ գիտենք, Հեղնար ջան, որ դըրութիւնդ անտանելի է. համա չնեղանաս ըսածիս, էսօր-էսօր էս հասակիս քեզի մօր տեղ կուգամ, թող նիւք որ մօրդ հետ իրար մուրքուրի աղջիկ ենք, պատճառը ինքդ ես. էլ հիմի ի՞նչ կարաս էնէ. մա ր-

դը դ է՛ պիտի տանիս, ի՞նչ ճար ունիս. չըպիտի ըլլիր, որ եզել է. որ «ձեռովդ էրել ես, հոգովդ էլ պիտի քաշես». էդ էնպիսի մի բան է, որ փոխել չիլլի, ծախել չիլլի. պտակդ է, խաշդ է... մինչի գերեզման ման մանիլդ պիտի տանիս...

Հեղնարը հասկացաւ Հաջի Ապլայի ականարկարատաւքը սրբեց և գլուխը լուս կախեց: Նա այդ դըրութեամբ կասես արդարացնում ինէր դըրացուհու դիտողութիւնը:

—Մենք է՛ն գլխէն քեզի ըսինք, թէ «Հեղնար, մի սխալի. Ապաջոնց Սեղբոսի տակը դարգակ է՝ առաջուայ կարողութենէն բան չէ մնացէ. Սեղբոսն ինքը տարին առած մարդ է, քեզի հօր տեղ կուգայ, աշքերը կուրացել են, շեն տեսնի. Ապաջոնց ազգի մէջ ծերութեան հասակին խելքի խառնուիլ կայ», չլսեցիր, միտքդ է:

Հեղնարն աշքերը քաշ արեց վառարանին և լուրթեամբ նայեց վառուղ կրակին:

—«Աւելի լու է, ըսինք, մի ջահէլ արհեստաւորի առնիս, քոնց թէ էդ հաղիւրին», միտքդ է. վերջը խեղճ մէրդ ճերմակ մագերն առաւ ոտքդ ընկաւ, թէ «ինչ էնենք, թէ խօսք ես տուէ, վնասի կէսէն ետ դառնալը խէր է, մի էնէ», չլսեցիր. հիմի տեսնը մեր ըսածի ճշմարտութիւնը. մօրդ տրտասուքն ու գութը...

Հեղնարի փոխառութեան ամօթի ճնշումը կամաց-կամաց փոխուեց ետական ճնշման, որ լոկ նրա ինքնատէր հպարտութեանն էր վերաբերում. նրա մէջ դարձեալ խօսեց այն հպարտ ինքնասիրութիւնը, որ խօսել էր դրանից վեց-եօթը տարի առաջ, երբ

նա դեռ ազապ աղջիկ էր, չքաւոր ծնողների դա-
ւակ, երբ մեռել էր Աբաջոնց Սեղբոսի կինը և նրա
մէջ խիտա ցանկութիւն էր առաջացել մեռնողի տեղը
բռնելու, Աբաջոնց հարս կոչուելու:

— Զամա շուղեցիր հասարակ արհեստաւորի
կին դառնալ, թէ ինչ է Աբաջոնց օջիսի կնիկ ըսեն:

Հաջի Ապլայի ասածի դառն ճշմարտութեան
մէջ Հեղնարը կասես քիչ-քիչ փնտուում— գտնում լինէր
մի տեսակ կանացի անկամորդ նախանձ. դա համակեց
նրա վիրաւոր սիրար. նա մի տեսակ ճնշում զգաց
և խօսք շփոնելով արտայայտելու հողեկան դայրոյ-
թը, մատերն իրար մէջ հիւսեց և ճկրտացրեց:

Հաջի Ապլան հասկացաւ նրա սրտի մէջ առա-
ջացած անհամոզութիւնը, երեսը շրջեց մի կողմ և
հարսին կանչեց.

— Յարէ՞զ ջան, տես էդտեղ հաւկիթ կանչ. մի
տասը հատ պատրաստէ, հետն էլ միքիչ եղ ու
պանիր դիր, հացի մէջ փաթթէ, բեր Հեղնարիս:

Մինչ օրս եղած շատ փոխառութիւնները մէջ
ամենից ծանրը այդ օրուանն էր Հեղնարի համար:
Նա աւելի ուրախ կլինէր, որ այդ ըստէ իրեն ասէին
«չկայ», մերժէին, քան տային ու այդ տեսակ դառն
ճնշում պատճառէին: Նա պատրաստ էր այդ ըստէ
հրաժարուել ստացած ձուերից, իւղից, պանրից, հա-
ցից, եթէ չլինէր այն սպանիչ դրութիւնը, որ տանը
ոչինչ չկայ ուտելու, երեխաները քաղցած իրեն են
սպասում, մի ուրիշ տեղից էլ յոյս չկար, քան թէ
ստանար և տանէր այդ քօղարկուած վիրաւորանքը:
Նա շալը քաշեց գլխին, շնորհակալութիւն յայտնեց
և ելաւ դուրս:

II

Որքան էլ Հաջի Ապլայի ասածները ճշմարտու-
թիւն լինէին, սակայն նրանք իրենց մէջ պարունա-
կում էին մի այնպիսի դառնութիւն, որ թոյնի նման
չէին կարող Հեղնարի սրտից ու մտքից հեշտու-
թեամբ անցնել: Նրա մէջ հպարտութիւնը թերևս
այնքան զօրեղ չէր խօսել, ինչպէս այդ ըստէ, երբ
նա շալը գլխին քաշած, մի ձեռով փեշերը վեր քա-
շած փողոցի ցեխերից զգուշութեամբ անցնելով
զաղասագողի, որ ոչ մի դրացի չտեսնէր, Հաջի Ապ-
լայի տուածը թիկ տակ դրած գալիս էր տուն: Նա
քանի հեռանում էր Հաջի Ապլայից և մօտենում,
իրեն ասածով, իրենց «բրիչակին», այնքան նրա ինք-
նասիրութիւնը մեծանում էր սրտում, կրքերն ուռ-
ճացնում, փնթփնթացնել տալիս. «էս ինչ լայեղ բան
է, հն, ինչ լայեղ բան է, որ էրիկ ունեցող կնիկ
ըլլիմ, դռնէզուռ ընկնիմ հաց մուրալու, էրիկ ու
տղայ կշտացնելու... էս ինչ կնիկմարդու պարտա-
կանութիւն է»...

Այդ վիրաւոր— բարկացած դրութեամբ նա հա-
սաւ տուն, իւրն ամեց թաւան, ձուերը ջարդեց ա-
մանի մէջ, զգալով զարկեց— խառնեց, աղ արեց, ա-
պա քուրայում կրակ շաղագնելով վրան դրեց, տըժ-
տօժացրեց, պատրաստեց, տարաւ սեղան:

Կուշ բերած ուսերին մազազուրկ շալը գցած
սեղանի մօտ սովալլուկ աչքերով սուսուփուս իւր
մեծ որդու հետ նստել էր Սեղբոսն, և ախմայ հան-
գտաութեամբ սպասում էր մխլուին:

— Դէ, զխառուցէր,— իբրև թէ որդիներին է

ասում, քար գլորնց հեղնարը, և թաւայով մխլուն հրեց սեղանի մէջ տեղը:

Սեղրոսն հասկացաւ, որ քարն իրեն էր շարտում կինը, գլուխը ազուէսի նման թեք վեր ծուեց, խաւարած—կարճատես աչքերով կարողացաւ դիտել կնոջ կապուտկած՝ այլակերպ գէմքը, որից կիբքը, բարկութիւնը, ցասումը, վրէժը, դայրոյթը, ստրջանքը, մի խօսքով կռիւը կաթում լինէր. նա լուեց, ամօթ է գրականութեան մէջ գործածելը՝ «սուտ էջ ձկացաւ», ու լաւաշ հացի փափուկ բրդուճը պտտացրեց լայն թաւայում:

Միջակ որդին, որ հեղնարի գրկումն էր և խաղալիքը խելու պատճառով մեծ եղբօրից նեղացած, երբ յիշեց այդ՝ մօրից սիրտ առած մի պինդ հասցրեց իրենից մեծի ճակատին, որ հօր գրկումն էր. մեծ որդին անմիջապէս վայր թռաւ հօր գրկից և իւզոտ ձեռներով հասցրեց միջակ եղբօրը, միքիշ էլ մօրը:

Հեղնարը, որ պատրաստ էր ամեն մի մահանա բանից լցուած սիրտը թափելու՝ մեծ որդուն մի—երկու ուժեղ ապտակ տուեց ու գոռաց.

—Դէ հերիք եղաւ, է, հերիք եղաւ. գնացել մտրալով—կուրալով, ամօթուս գետինը մտնելով մի կտոր հաց եմ բերէ էսքան անօթեստանցդ կշտայնելու՝ դուք էլ տեղերդ հանդիստ խշկէք, կիբէք, էլ թթիցս միք բերէ... հերիք եղաւ. օ՛ֆ Աստուած, մարդ սր մի կրակին դիմանայ:

Սեղրոսը, որ թաւէն մաքրազարդելու հետ էր, գարձեալ գսպեց իրեն, լուրթիւն պահպանեց և շա-

րունակեց փորի գումարման գործողութիւնը կատարել:

Մեծ որդին այս անգամ ձեռքը շանշեց և մօրը թթիւն—բերնին հասցրեց:

—Դէ, անաստուած, անկշտում, լակոտիկ մի թողնի, է, վրէս—գլուխս իւզոտեց մունտուեց. ինչ մենակ ուտելուց ետեն ես ընկէ. ես էլ մարդ եմ, է, էս մէկը գիրկս է, մէկն էլ փորս հերիք չէ՛ էն մէկն էլ ստքով կօրըրեմ... ես էլ մարդ եմ, խոյ շուն չեմ. ինչ ես տնօթի... պէս...

—Եսդին արբի, շան լակոտ, ինչ ես հըռակէ. չես տեսնի, կատղել՝ շուն է կարէ...

—Ո՛ւնհ, ես էլ բան չեմ ըսէ. բիլաքիմ վերջին կերածդ ըլլի... այս անգամ ճշաց հեղնարն, և այլևս չկարողանալով իրեն պահել, սկսեց բարձր—բարձր հեկեկալ, որից նրա ուսերը ստատիկ բարձրանում էին ու իջնում և արտասուքը հեղեղի պէս հոսում էր այտերից ներքե:

Երբէք—երբէք նա այնպէս շէր լցուել ու դատարկուել, ինչպէս այդ օրը, այդ ժամին. անհամապատասխան ամուսնութեան բոլոր ծանրութիւնը կարծես մարմնացած՝ իւր բոլոր մեծութեամբ երևան եկաւ նրա կրծքում, ուռճացաւ, մեծացաւ և հօրութիւնից շղետեղուելով նրա լանջի ներքե՝ դուրս ժայթքեց նրա շրթունքներից ու աչքերից. վիշտը հալուած արտասուք դառած մրմուացող ընկալիք և պտորած աչքերի միջով կասես նեղուելով շացքի և պտորած աչքերի միջով կասես նեղուելով դուրս էր վիժում, ճնշելով նրա գոզողոցող կոկորդըն և գերելով նրա ամբողջ ջղայնութիւնը:

—Եօթը տարի է, ուղիղ կօթը տարբի, ինչ ոտք

եմ կոխէ էս «բրիչակը»։ մի օր, մի սահաթ, մի դախ-
լա (վայրկեան) հանգիստ չեմ տեսէ, սէր չեմ վա-
յելէ. ամեն օր ծեծ, ամեն օր կախ, ամեն օր հայ-
հոյեանք, ամեն օր հոգս, ամեն օր նեղութիւն, ամ-
են օր մուրալ... էլ սր մէկն ըսեմ... ախ—ախ—
ախ, մարիկ ջան, ինչ ըսեմ, ինչ ըսեմ ինձի, որ
մազերդ առար առաջս չոքար, աղաչեցիր, թէ «մի
էնէ, մի ըլլի» խօսքդ շխեցի. ախ—ախ—ախ... ու
երեսը թաղելով երկու ափի մէջ, ընկաւ սեղանին և
սաստիկ հեծկտաց:

Մինչ այդ Սեղբոսն արդէն իւր բաժինը, դեռ
մի փոքր էլ աւել կերել պըծել էր, շքթունքնեքն էլ
սրբել: Նա դանդաղ վեր կացաւ տեղից, գոգի փըշ-
բանքը թափ տուեց սեղանին ու ուղղուեց դէպի
ննջարան, մտքում խօսելով.

«էն օր կերայ—կշտացայ, օրս անցուցի. հիմի
ինչքան կուղէ թող գաայ ու հաջէ»...

Նա տեղաւորուեց մահճակալի վրայ, հանեց
ծխատուփը, պապիրոս շինեց և ուզեց ծխել. նայեց
լուցկին տեղումը շէր. շուռ եկաւ միւս կողքին, լու-
սամուտում նայեց, այնտեղ էլ չկար. բայց սաստիկ
փափաղ ունէր ծխելու. գիտէր, որ լուցկին կինը տարած
կլինէր խոհանոց. սակայն տեղից իջնել գնալ բերելը
նրա համար այդ տուրած փորին կատարեալ տանջանք
էր. կնոջն էլ բան ասել վախենում էր. բայց ան-
տանելի կերպով ծխել էր ուղում... ինչ անէր...
որտեղ կանչել.

—Աղջի, էս էլի սով է սպիշկան տեղէն վե-
րուցէ:

Կինն ուշադրութիւն չդարձրեց:

—Աղջի, քեզ հետ եմ:

«Թող հաջէ—հաջէ կենայ. ես էնոր սպիշկա
տուողը չեմ», քթի տակ մըմուսայ հեղնարը:

—Աղջի, խո՛ւ էս, ինչ է. սպիշկա կսեմ, չեմ
իմանայ:

—Խլանաս ու քարանսս. էլի ինչ գրողդ է
պակաս...

—Ձահրումար ու զահրուղիսկալի, ինչ էս էլի
սպիշկան տեղէն վերուցէ, բէ:

—Ել տար, ոտներդ խոյ չեն շովսէ. բկի բան
ըլլի ինչպէս կվաղես...

Հեղնարի այդ վարմունքը սաստիկ ծանր
թուաց Սեղբոսին:

—Ի՛նչ... ոտներս շովսի՛ն... հայ դու անօ-
թու լակոտ—, ճշաց նրա վրայ Սեղբոսն, ու ձեռի
մուշտուկը շարտեց կնոջ երեսին:

Հեղնարը, որ դեռ նոյն բռնկման մէջ էր,
մուշտուկը օդի միջից խկեց, լուսամուտից դուրս
շարտեց ու աղաղակեց.

—է՛ս սահաթիս անօթի շունը դնւ ես, որ
մուրացկնութիւնով կապրիս. անօթի, անօթի... թէ
չէիր կարայ կնիկ ու տղայ պահէ, էլ ինչի՛ էսքանիս
մեղքի տակն ընկար, հա՛, ինչի՛... Ինչի՛ քու, ծերա-
ցած ու աղքատ հալովդ հաճոքիդ համար պտա-
կուար, էսքան տղայ վաստկեցիր... դեռ հալա կգո-
ռաս էլ, հա՛. լի՛րբ, լի՛րբ, լի՛րբ—, երեքնեց նա և
բռունցքը օդում շարժեց:

—Ոտքդ կտորեր, սոքդ, որ էս տանը սոք չը-
կտիւէիր, որ եկար—չեկար՝ «չիքը» հետդ բերիր. թէ
չէ իմ տունս էսպէս էր. ինչքան որ շըլլի՛ր՝ քեզի
պէս հազար անօթի շուն կըկշտացնէր: Արաջոնց Սեղ-

բոսի տունը, Աբաջոնց Սեղբոսի անձնը, Աբաջոնց Սեղբոսի օջախը սաղ Ախալքալակի սանջղին էր յայտնի... Հնչ վախ հնչ—, յանկարծ օխտամած հաւաշեց նա և արտասուքն առաւ աչքերը, եբբ յիշեց իւր մօտիկ անցեալը, որ տունը լիքն էր ու շէն Աստ-ծու տուած ամեն բարեքով, ծառաները զոյգ-զոյգ, խանութն ու առևտուրը սաղ քաղաքում նախանձ շարժող, փողն տուտա ջրի պէս, միւլքերն իրենց տեղը, անունը՝ խօսուող, դիւրը՝ բարձր, խօսքը՝ կարուկ, ինքը՝ առողջ...—Ի՞նչ օրէն ի՞նչ օրն ընկայ, որ էդպէս անօթու լակոտներն էլ վրէս խօսին—, ու աչքերն առաւ արտասուքն, և երկու ձեռով պինդ խփեց ծնկներին:

—Ես էլ բան չեմ ըսէ. վերջին ծիսելդ ըլլի...

Կնոջ այդ խօսքերի վրան Սեղբոսի արտասու-քը յանկարծ փոխուեց բարկութեան: Այդ երկրորդ անդամն էր, Հեղնարն այդ օրը ցանկանում էր նրա սչընչանալը, մահը, որ ետոյ ինքը սև փուշին բուկը կապէր, այդ սուտ սևի տակ նստէր, սիրան ուրա-խացնէր. նա զգաց այն ամենածայրայեղ, անպատիւ վերաւորանքը, որ իւր կիներն իրեն մի աւելորդ բան համարելով, անէծքի բերան էր տալիս, իր մահն էր ցանկանում...

—Ես քեզի անն տամ, տեղ տամ, հնչ տամ, աննն տամ, որ դնւ, դնւ, դու ազբաթի լակոտ, շնոր-հակալ ըլլելու տեղակ իմ մահս ուղենաս, հա. իմ մահը, որ, որ, որ... ետոյ... ու վրայ վազելով մի-քանի բոռնցք իջցրեց նրա թիկունքին ու գլխին: Հեղնարը կանացի մի սուր ճիշ արձակեց և հոգու կսկծից դէն հրեց նրան:

Սեղբոսը վեր թուաւ ընկած տեղից, խլեց ձեռ-նափայտն ու վաղեց կնոջ վրայ:

Հեղնարն աշխատելով նրան մօտ չթողնել՝ գեանից վերցրեց ջարդած փայտերից մէկ փոքր կը-տոր, շարտեց ամուսնու երեսին:

Փայտը սուր ծայրով դիպաւ նրա աչքի տակը, և արիւնն սկսեց դուրս հոսել:

Սեղբոսը կրակ կտրած ուղեց բռնել, ջախջա-խել նրան, սակայն Հեղնարը բակի դռնով փախաւ դուրս:

Սեղբոսը դուրս վաղեց նրա ետեից և անլսե-լի հայհոյանքով փողոցը ներկեց:

Երեխաները տեսնելով ծնողների ծեծն ուքա-շը, դարձեալ բարձրացրին իրենց սովորական կա-կանը:

Դրացիներն այդ աղմուկի վրայ դուրս թա-փուան աներեց:

Սեղբոսը նկատելով նրանց՝ ևս առաւել մեծ կատաղութեամբ սկսեց ուշունց տալ, արնոտ աչքը ցցնել ու դռալ:

—Էս կնկայ շնորհք է, հա, դուռ ու դրկից, դնւր ըսէք, էս կնկայ շնորք է, որ ամեն անգամ ինձի կը-մեղղըրէք. հիմի ինքերդ դատաստան էրէք. էս կըն-կայ արնք է, որ մարդուն փէտով ծէծէ, աչք-երես արիւնլուրիկ էնէ...

Դրացուհիները նկատելով պատի անկիւնում կուշ եկած, թագ կացած Հեղնարին, աչքով նշան արին ծածուկ կենալու, լուռ մնալու, ու կանչեցին.

—Վսւյ քոռանաս Հեղնար, վսւյ աչքիդ լու-սը դնւ գայ կնիկ, վսւյ գետինը մտնիս հարս, էդ

ինչ ես էրէ Աղա-Ախաբոս աչք ու երեսը, վնայ վը-
շանանս աղջիկ. վնայ Աղա-Ախաբ, մեր աչքի լու-
սը դուս դայ, էդ ինչ է աչք ու երեսդ, վնայ մի նե-
ղանայ էն անդգամէն, պահպանէ քեզի, եարեդ ցըր-
տին մի տայ, նես փնն—, համոզելով մեղմացրին
նրան կանայք և իրենց քմծիծաղ, կեղծ ճշմարտա-
խօսութեամբ փողոց ընկած խայտառակութիւնը զը-
ցին ներս:

ԿՐԱ՛ԿԷ...

I

Պատառոտած հաստ ու բարակ ամպերը հա-
բաւային քամու առջև երկնքի երեսին իրար ետեից
վազ տալով՝ մղում հեռանում էին դէպի հիւսիս,
երկրի երեսին մերթ անօսը ստուեր, մերթ արևի
ճառագայթներ թողնելով: Դրանց ներքև նորեկ գա-
բունը լայն բաց արած իւր թեկերը՝ ընդգրկում էր
համայն աշխարհը, ամեն տեղ շունչ ու կենդանու-
թիւն տարածելով. հարում էր ձիւնը, կարկաչում
էր առուակը, դալարում էր երկիրը, երգում էր թըռ-
չունը, մայում է գառը, և զարնան այդ բոլոր գա-
ւակները զարունն երգելով՝ գուրգուրում էին մարդ
արարածի աչքն ու լսելիքը, նրա ինքնածին ուրա-
խութեան հետ իրենց ուրախութիւնը միացնելով:

Սակայն այդ ինքնածին ուրախութիւնը չէր
փալում այն մի խումբ մարդկանց երեսին, որ նըս-
տած էին Յ... գիւղի իւզրաշու տան կտրում. նրանց
չըթունքները լուս էին, ճակատները կիճոտ, աչ-
քերը մտախոհ և յառած հեռուն, դէպի քաղաքի ճա-
նապարհը:

Ինքը, Յ... գիւղի իւզրաշին նրանց մէջ տե-
ղումն էր նստած: Նա ձեռը տարած ճակատին եր-

կար դիտում էր հեռուն, քաղաքի ճանապարհը, որ յանկարծ դառաւ.

— Հըէն, սյ, սյ, սարի ետեկն իրեր ձիաւոր դուս եկան:

— Ո՞ւր է—, անմիջապէս վրայ բերեց նրա մօտինը, և սկսեց ուշի-ուշով դիտել հեռուն:

— Ա՛յ, սյ, էսպէս մատիս դիւշով (ուղղութեամբ) աչէ:

Այդ խօսակցութեան վրայ մնացածներն ևս ձեռքերը տարան իրենց ձեռքաներին և խօսեցին.

— Հո, դորթ որ, երկուսը առջեկն կուգան, էն մէկն էլ ետեկն:

— Էնոնք են:

— 2է է, էնոնք շեն, միք սխալի:

— «2է» կսես հըմը՝ էնոնք են:

— Ո՞ւր է, թէ էնոնք են:

— Բա շեն տեսնի՞ ետեի ձիաւորի ճերմակ ձին. էդ ճերմակը շափառի ձին է:

— Էն տեսոյ:

— Մէկի վրէն-դուսը որ կպըլպլայ՝ էնիկ խալա պրիստան է:

— Բա էն ճերմակ հալա հագածը՝:

— Էն էլ դոխտուր կըլի:

— Ջանը՛մ, միք սխալի. շափառն եփ գնաց, եփ իմաց տուեց, եփ եկան:

— Է՛է, Մուքայիլ ջան. «գէշ խաբարը թէգ տեղ կհասնի»:

— Հըլը տեսէք, հըլը տեսէք թէ ձիանն ինչպէս կքշեն, կսես կրակ փախցնելու կերթան.

Իւզբաշին, որ մինչ այդ դեռ ուշի-ուշով դի-

տում էր եկողներին, երբ համոզուեց նրանց ով լինելը, և տեսաւ նրանց մօտենալը՝ դառաւ.

— Դէհ, էլ զալմաղալ միք էնէ, էնոնք են. էդ է հասան. իջէք ցած՝ սրտով կայնեցէք:

— Աչքերս լ՛ս՛ւս... տխրամած վրայ բերեց մի սուսիկ գիւղացի և իւր դրացիների ետեից կտուրից ցած իջնելով կանգնեց պատի հետ:

Չիաւորներն արագ երիշով հասան գիւղ և կանգնեցին իւզբաշու դռան առջև:

Գիւղացիները վայր առան փափաղները, ձեռքերը ծակեցին կրծքերին և երկուտակ խոնարհութիւն տուին:

Եկուորները վայր թռան ձիերից. Միքանի ջահէլ գիւղացի վագ տուին դէպի նրանց և բռնեցին ձիերի սանձերը:

— Նո, իւզբաշի—, բարեկուց ետոյ դառաւ պրիստաւը—, սրտեղ են հիւանդ անասունները.

— Եղոյնց Մկրտիչ կսեն, աղա ջան, էնոր մալն է:

— Ո՞րն է Եղոյնց Մկրտիչը:

— Է՛ն է, աղա պրիստաւ, սյ էնէ—, ձեռի մտրակով Եղոյնց Մկրտիչն ցոյց տուեց իւզբաշին:

Մկրտիչը հեռում կանգնած՝ կասես գամուել էր. նա այնպիսի մի լքեալ աչքերով էր նայում պրիստաւին և անամարոյժին, որ կասես նրանց ձեռից ազատութիւն խնդրում լինէր, որ իրեն ձեռ շտային, թողնէին հանգիստ...

— Տօ Մկրտիչ, առաջ արի, ի՛նչ ևս ձեռներդ ջերդ դրէ, կայնէ:

— Մարդու ձենը կինի՛, որ ձէն հանէ. հեշտ

է... ցածր ձայնով խօսեցին ամբողջ մի երկուսը:

— Գնամ, իւզբաշի ջան, գնամ, ինչ կարամ ըսէ, գնամ—, հազիւ լսելի ձայնով թոթովեց Մկրտչը:

— Է՛ս է, ադա ջան, այ էս է—, նորից Մկրտչին մտրակով ցոյց տուեց իւզբաշին:

— Օ՛րիս, Եարագան Աստուած, էս կրակը առաջուց հըմը իմ գլխո՞ւս պիտի թափէիր—, մըմըռաց Մկրտիչը, և աչքերը քամելով առաջ շարժուեց:

Խելառ կոշուած պրիստան այդ օրն այնպէս խիստ ահարկու չէր, ինչպէս ուրիշ անգամները, երբ պաշտօնական գործով գիւղ գալով՝ բարձրացնում էր աղմուկ, գործադրում էր խստութիւն, անգամ ծեծ, երբ իրեն չէին հասկանում, չէին լսում. իսկ այժմ տեսնելով գիւղացիները վշտալի հայեացքը՝ նրա սիրտը բարախեց, ցաւակցական խորին կըսկիծով, զգաց մի ջերմ կարեկցութիւն և մեղմօրէն դառաւ Մկրտչին:

— Նն, եղբայր Մկրտիչ, երթանք անասուններդ ցոյց տուր:

— Ցոյց տամ, ադա պրիստաւ, ցոյց տամ, ինչ կարամ ըսէ, ցոյց տամ—, և յամը, կասես իրեն չհնազանդուող քայլերով ընկաւ առաջ:

Մկրտչի կիներն ու որդիքը, որ դռան ետեւը կանգնած ինչոր անբացատրելի երկիւղով նայում էին դուրս, երբ տեսան խելառ պրիստաւին մտրակն էլ ձեռումը, հետը սպիտակ շոր հագած՝ քթին պենսնէ հազցրած անասնաբոյժին, իսկ դրանց առջին ընկած, ճիտը ծուած իրենց տան մեծին՝ Մըկրտչին՝ սարսափով պաշարուեցին. «վո՛ւյ, Աստուած ջան, էս ինչի համար կուգան», ու շտապ

քայլերով հեռացան թոնրատուն, և այնտեղից, վըտից արձան դարձած, երկիւղը սրտերում սկսեցին դիտել, թէ ինչ էին անելու նրանք:

Գոմի դուռը բացուեց և ներս մտան պրիստաւը, անասնաբոյժը, իւզբաշին, նրանց հետ և երկու գիւղացի:

Գոմում կապած, կանգնած էին մի կով, մի արջառ, մի գետտակ և մի մողի, որոնք ականջները թափած՝ կախ գցած, կիսափակ աչքերով նայում էին գետնին, և կասես մարած դրութեամբ մի յաւիտենական քնի—հանգստի սպասում: Նրանք ոչ որոճում էին, ոչ շարժւում. միայն փոս ընկած փոքերն էին նրանց, ու արագ շնչառութիւնից շուտ-շուտ եխում-իջնում էին. նրանք դողում էին. կորացրած մէջքերը վեր ուղղած՝ հազիւ կարողանում էին իրենց պահել չորս ոտքի վրայ և յաճախակի ատամները կըճտայնում. լսրձին լորձուները սարդոստի թեղերի նման միքանի տեղերից կախ էին ընկել նրանց հուպ տուած դոժոտ բերաններէց. գետաղակն ու արջառը մինչև անգամ չկարողանալով իրենց տեղերում կանգնած պահել՝ թեք էին ընկել պատի հետ. նրանք ըոպէաւրոպէ լուծում էին:

Անասունների այդ դրութիւնը տեսնելուն պէս անասնաբոյժի գէմքի արտայայտութիւնը փոխուեց. նա խուլ արտասանեց.

— Լաւ նշաններ չե՛ն...

Ու հրամայեց ջերմաշափերը դնել նրանց պոչերի տակ:

Միքանի ըոպէ սպասելուց յետոյ երբ ջերմաշափերը հանեցին, նայեց՝ համարեա ճշաց.

— 2 ու մ մ —

— 2 ու մ մ —, չփութուած այդ լեօսքերից կըրկ-
նեց պրիստաւը:

— 2 ու մ մ, այն, և այն էլ բաւականին ժամա-
նակ է—, պատասխանեց անասնաբոյժն և յանկար-
ծակի երևան եկող բարկութիւնից միքանի ան-
հանգիստ շարժում գործեց կանգնած տեղում, և ա-
պա դուրս գալով պրիստաւի և միւսների հետ՝ պատ-
շաճաւոր տեղեկութիւն գրեց իշխանութեան հար-
կաւոր անօրէնութիւն խնդրելով:

2 ափառը թուղթը ծալեց, դրեց փափաղի ծալ-
քը, նստաւ ձին և թուցրեց քաղաք գաւառապետին:

— «2 ու մ մ» ընթօ՛, ադա ջան—, պրիստաւին
մօտենալով վախովիսելով հարցրեց իւղբաշին:

— 2 ու մ մ—, առաջ անցաւ անասնաբոյժը, կար-
ծելով, թէ դիւղացիք տեսած չկան այդ հիւանդու-
թիւնը, — շու մ մ՝ դա մի տեսակ վատ հիւանդութիւն
է, որ ընկնելով անասունների մէջ՝ մեծ վնաս է
հասցնում նրանց:

— Համ—, երկարացրեց իւղբաշին, որ լաւ
գիտէր հիւանդութեան ինչ լինելը, բայց չհասկա-
նալով, թէ ինչ թարգմանի «շու մ մ»:

II

Անասնաբոյժը դուռհաս ոռւս երիտասարդ էր,
գիւրազգեաց, շուտ տալաւորութիւններ ընդունող,
որն արտափայլում էր նրա մանկութեան կնիք կրող
աղբամազ գալուկ գէմբին, որպիսին բոլորուած էր
մինչև ականջներն իջնող գանդուր, չէկ մաղերով:

Կառավարութեան կողմից նրան օգնական նը-
շանակուեց կարճահասակ, ճաղատ գլխով, մեծ
ուռած անհամաչափ գէմբով մի լեհ, որի վոքը
աչքերի արտայայտութիւնն նոյնքան անգիւր էր, որ-
քան գիւրական առաջինի պարզ— կապոյտ աչքերը:

Ոստիկանութեան կողմից նշանակուեց մի ներ-
կայացուցիչ. դա աղաւթ թուրք էր, ծագումով բէգ,
ինքն արիստոկրատ ընտանիքից, իմօտոյ ծանօթ
գիւղական կեանքին, գիւղացու նիստ ու կացին, ցա-
ւին ու ուրախութեան և անտեսական բոլոր խնդր-
ներին: Այն ընդհանուր համակրանքը, որ նա ձեռ էր
բերել Ջաւախէթում, կարծես պատկերանում էր
նրա պատկառելի և գրաւիչ գէմբի վրայ, որը միշտ
ուրախ էր, միշտ սիրուն:

Այդ պաշտօնական երեք հոգուց բաղկացած
մարմինը Յ... գիւղի միջից հասարակութեան համա-
ձայնութեամբ ընտրեց երկու ներկայացուցիչ իրենց
հետ հաւասար ձայներով, հաւասար իրաւունքներով:
Այդ հինգ հոգուց կազմուած մագնախմբի նախագա-
հի պաշտօնը վերապահուեց Ախալքալաք գաւառի
անասնաբոյժին իրեն:

Մասնախումբն այնուհետև գնաց առաջուց սա-
տակած երկու անասունի ընկած տեղը ակտահա-
նութիւն կատարեց, շորս բոլորքը պատնէչ քաշեց,
արգելեց նրա մօտով երթ երկութիւն կատարել, հրա-
մայեց գիւղի արեւելեան մասում, բարձրավանդակի
վրայ մեծ-մեծ փոսեր փորել՝ գերեզմաններ պատ-
րաստել սատակող և մտթուելիք անասունների հա-
մար. հրամայեց Եղոյնեց Մկրաշի բոլոր անասուն-
ները գոմում կապած պահել, նրա տան բոլորքը գե-

քաններով շրջապատել, այն տեղով անցուղարձը փակել: Իսկ ուրիշ միջոց, դեղ, դարման... Ո չ ի ն չ...

III

— Մկրտիչ, ի՞նչպէս են մալերդ (անասուններ):

— Տունդ քանդուի Մոսէ Է Է ս, բան շեմ ըսէ, հա, որ էս դուրումը գլխուս չբերէիր—, փոխանակ պատասխանի, այրուած սրտով անիծեց Մկրտիչը, և կէս խելագար, կէս ապուշ աչքերով նայեց իւր տունը պարփակող—գերող հաստ գերաններին:

— Գու ինչի՞ էդ տեսակ կխօսիս, շեմ հասկը նայ. Մոսէսն ի՞նչ էրաւ. էս ցաւը որ կայ՝ Աստուծո՞մէն եկած դուրում է—, Մկրտիչն պատասխանեց ոչ այնքան բարձրահասակ մի շափահաս գիւղացի, և նայեց միւս նստողներին երեսին, թէ ի՞նչ արձագանգ կտային նրանք իւր ասածին:

Մկրտիչը, որ իրեն անձն ուսող վշտից հալել ու մաշուել էր, որ անասնարոյժը գալուց, միւս աւուղջ անասուններին էլ գոմում հաւաքելուց ետոյ մի օր շէր անցել, որ երեք անասուն էլ նոր էին վարակուել՝ կասեռ կռիւ, ծեծ, լաց, աղմուկ, արտասուք, անկարգութիւն, մի այդ տեսակ բան էր փնտռում, որ վրդովուէր-բորբոքուէր, սրտինը-հոգունը թափէր՝ գոռաց.

— Ի՞նչպէս, թէ կխօսիմ. մէկ մտիկ էրէք, իսէր Աստծու, մտիկ էրէք, է... երթայ հիւանդ մալը թուրքերէն բերէ, գիւղի մէջը հիւանդութիւն ձգէ, ետե էլ կայնի գոռայ, թէ «ինչի՞ շխօսի՞ս...»:

Հաւարուած, պատի տակ կուշ եկած ամբոխը,

որին հայելու պէս յայտնի էր ապագայ գալիքը, որովհետեւ այդ առաջին անգամը շէր, որ այդ տեսակ հիւանդութիւն գիւղն ընկնելով հեշտութեամբ շէր դուրս գալիս՝ աւելի իւր մտքի, իւր սրտի հետ էր խօսում, քան Մկրտիչի ու նրա խօսակցի կռիւը լսում՝ մի երկիւղալի, բայց բարկացկոտ հայեացք ձգեց Եղոյնեց տան վրայ և սարսափեց, երբ նրա ուղեղով անցկացաւ այն սպանիչ գիտակցութիւնը, թէ այդ միեկնոյն դարդը իրեն էլ էր մէկ օր սպասում՝ մանաւանդ, որ նշանները ճանաչում էր անասունների այդ հիւանդութիւնը, որ նրանք կուշ են դալիս, գողգողում, բերաններեց թանձր դոժ է վազում, մարած աչքերը բների մէջ հաղիւ են շարժուում, մագերը վերաները բիզ-բիզ են կանգնում, փոքուում, մագերը վերաները բիզ-բիզ են կանգնում, փոքուում, մագերը վերաները լորձիւնախառն հեղուկ, որ մալի մայիտի. (Չբալի քակոր). նման չէ, այլ ինչոր մի ուրիշ բանի, որի անունը մարագ է:

Քանի-քանի անգամ այդ միեկնոյն ցաւը գեղջուկի գոմերն էր դատարկել, այդ դատարկութիւնը նրանց աղի արտասուքով լցրել-թացացրել՝ խիւ-տարել մարալ եզներ, շիրին արջառներ, նախշուն կովեր, սար գոմէշներ, ջէյրան հորթեր, եղնիկ երինջներ, ժիր մողիններ, խիւ-տարել, նրանց գիակնելով ծածկել գիւղի շորս բոլորքը, ու անցեալի դառն յիշատակ թողել նրանց սրտերում կսկիծ, արտերի թմբերում՝ ճիւաղ կմախքներ...

— Ի՞նչ, իրեն մալը կտատի հերիք չէ՞ գիշերը ծածուկ կաշին կքերթէ, ջանդակը մաս-մաս կէնէ՞ տանի առուն կցքէ, որ մեր մալն էդ ջուրը լսմէ, հիւանդութիւնը մեր մալի մէջ էլ տարածուի...

—Գլուխն էլ տանի Մկրտչինց խոտի գէղի մէջ կը դնէ—, յարեց Մկրտչին մի ուրիշ գլուղացի,—որ խոտն ուտեն, էնոնց էլ մալը հիւնդնայ:

—Տը՛ր՛... գլտէք ինչ սե օձն է էդ Մոսէսը սաճներդ, ինչ անկամորդ գեր. իրեն մի ջուխտ եզը սատկելու համար կուղէ, որ սող գլուղի մալը ջարդի... Միտեղ էլ ըսել է, չէ, թէ «իմ եղներս սատկելէն ետե, կուղէ սող գեղը վէր անցնի»... Ետե էլ մենք դեռ վեր կիկնանք, կսենք, թէ «Աստուած, վրէնեք բարկացել է». ինչ ձիւն տայ գլխուն Աստուած, ինչ էնէ, եփ որ էղպէս արարմունք տեսնի՛ բա չի բարկանայ:

Մովսէսի պաշտպան գլուղացին լուց, մանաւանդ երբ յիշեց այն տեսարանը, թէ ինչպէս Մովսէսը վիզը կտրած հաւի պէս իւր սատակած եղները շուրջը գեախնները պոճկուտելով աղիողորմ լաց էր լինում, անիծում էր իւր կեանքը և իւր բազդը, որ երկար, շատ երկար տարիներ ուրիշները դռանը ծառայելով հաղիւ էր իրեն համար մի տուն շինել, մի բոյն հիւտել, պտակուել, օջախ սարքել, մի կով ու մի գոյգ եղ ձեռք բերել, մինչև գարնան դռները բացուելը սրտատրոփ սպասել, որ իրեն բաժին հասած միակ արտը վարէ, ցանէ, ինքն էլ օրինաւոր ծուխ հաշուի, կտուրից մուխ դուրս հանէ, խոտնուի դուռ ու գրկիցի հետ, մի ազատ շունչ քաշէ, մոռանայ այնքան տարուայ տանջանքն ու գրկանքը, որ կրել էր օտարի դռանը մշակութիւն անելիս-ծառայելիս, յաղթէ ձախորդ հանգամանքներին, թշնամու աչքը հանէ, անուն բարձրացնէ, մարդու շարք մտնի... բայց անողոր արհաւիրքը սպանել էր այդ

բոպէ նրա համար ամեն ինչ, և յոյս և հաւատ, և ծիւ և ծաղիկ... Յիշեց նրա այն խօսքերը, որ նա վիրաւոր սրտի պէս մոնշում էր, «կորաւ, կորաւ, ամեն ինչ կորաւ, էլի աղքատ, էլի քեսսիպ, էլի ուրիշի դռանը դուր-մշակ...» որ ծեծում էր կուրծքը, քաշում էր մազերը... Յիշեց, թէ ինչպէս իւր մօտիկ արնակիցը հօբից ու մօբից որը մը նացած, անաէր-անախրական իւր մանկութիւնից իսկ անգաղար գրկանքները էր հանդիպել նախ իւր խրանամտարները կողմից, ապա գրացիներին, իւղբաշուց հարուստ և ուժեղ բուռնցքներին, որոնք իբրև մի մեքենայ էին բանեցրել նրան իրենց գործերում, շահագործել հաղիւ նրա նոր կազմակերպուող ոյժերը... Եւ շատ անգամ էլ ամենափոքր առիթից զայբանալով ուշուցնով ու անէծքով ներկել էին նրա օխտը պորտը:

Եւ յիբաւի այդ բոլորը դուր չէր հաւաքուել նրա հոգու խորքում դիզուել, մեծացել և մի դառն թոյն պատրաստել երբևիցէ թափուելու համար. և այդ թափուելու էր ետոյ, իրեն ժամանակին. բայց ձախորդ հանգամանքները շնորհիւ առիթն այժմ այդ ճանապարհով էր ներկայացել:

Յիշեց, թէ ինչպէս Մոսէսն իւր անվերադառնալի կորստի պատճառով սիրտը դժսխք դարձրած, միաքը թոյն՝ գիշեր ժամանակ, մի այլանդակ դէմքի արտայայտութեամբ, որ դեռ մինչ այդ նրան պարզ չէր, վշտից էր, թէ նախանձից, արեց այդ շարակամ, վրէժխնդիր քայլը... յիշեց և մի երկրամի թառանչ քաշելով լուց:

Սակայն ամբոխը դեռ լուռ էր. նա շուարած

նայում էր շարունակ Մկրտչի դռանը և մտքում խորհում, «ուշ թէ շուտ այդ դռնից, ահա այդ պարփակուած տեղից դուրս է գալու ցաւը և համակելու ողջ գիւղը». և այդ գիտակցութիւնը թունաւորում էր նրան ինչպէս օձ, և ծակում ինչպէս նետ:

— Օրէնքի որ ընկնի, գիտե՛ս Մոսէոսին ինչ կէնեն: Սիրելիական, ես եմ Քրիստոսս, սիրելիական—, ինքն իրեն հարց ու պատասխան տալով առաջ տալու Մկրտիչը:

— Է՛հ, Մկրտիչ ջան, էդ էնելէն ինչ դու կուգայ. մի բան չպիտի ըլիք, ըլիլէն ետև անօգուտ է—, մեղմ ու հեղ ձայնով Մկրտչին հանգրտացրեց մի տարիքաւոր գիւղացի և մի բարի խօսուն նայուածք ձգեց նախ նրա և ապա բոլորի երեսին:

Տարիքաւոր գիւղացու խօսքը կուտակուած կըրքերը ցրեց, սրտերը մեղմացրեց:

— Լին կսէ Պուպուշ-Ամին, հապա ինչ է. գիշութենէն ինչ դուս կուգայ. ըսել են «արիւնը ջըրով կլուան, արիւնը արնով շեն լուայ». էբաւ Մոսէոսը, թող ինքը գանի Աստուծմէն:

— Մէկ էլ, որ էն մարդը գիտնար, թէ թուրքերէն առած եղբ հիւանդ է, խոյ չէր խելրուէ, որ առնէր, գեղ բերէր, սատկիր, որ ընկերն էլ հետը սատկեցնէր—, Պուպուշ-Ամու խօսքերից սիրտ առած նորից ասաց չափահաս գիւղացին, որ մինչ այդ շատ անհամ դրութեան մէջ էր զգում իրեն:

Բայց Մկրտիչը տակաւին իւր սրտի մորմորման հետ էր:

Այդ ժամանակ անսպասելի կերպով, արագ քայլերով նրանց մօտեցան անասնարոյժներն ու բէզը,

և հարցրին Մկրտչին ու գիւղի կողմից ընտրուած երկու ներկայացուցիչ-վկաներին:

Տիրացու Անտիկն ու Ափոն, որ ընտրուածներն էին, Մկրտչի հետ առաջացան դէպի նրանց:

— Ուրշուած է Մկրտչի անասունները կոտորել, գնանք—, կասես Մկրտչին գուժեցին անասնարոյժներն, ու մեծ-մեծ քայլերով շտապեցին առաջ:

IV

Կոտորել Մկրտչի անասունները, որոնց ճիւղտով անգամ նա պինդ չէ խփել, որոնք նրա անբաժան ընկերներն են եղել, աջ կուար, միևնոյնն է, թէ կոտորէին նրա աչքի առաջ իր հարազատ դաւակնելին. չէ որ Մկրտիչը նրանց հետ է տեսել ուրախութիւն, կրել բնութեան արհաւիրքներ, երգել իւր գեղջնական «անուշ հովն» ու «լուսնեակ գիշերը», թափել արևի և անձրևի տակ քրտինք, անցել սարեր, ձորեր, դաշտեր և հովիտներ, նրանց ուսին բարձած բերել իր տան բարիքը, ապրել նրանց հետ, շնչել նրանց հետ, մեծացել նրանց հետ, իր կեանքի ամենամօտիկ և անդաւաճան բարեկամ է գտել յանձին իւր այդ անասուններին... Եւ այսօր, այս սեռումով օրը նրանք, հոգու այդ անբաժան ընկերները, օջախի յոյս ու նեցուկը դանակի տակ էին գնալու. և սրն էր այն շար սև ձեռքը, որ դանակ էր բարձրացնելու նրանց վրայ... «Ինչի՛, ինչի՛, նրանց մեղքն ինչ է. ինչ են արել իմ խեղճ-ողորմելի անասուններս», անցնում էր Մկրտչի գրգռուած ուղեղով և կորցնելով նրա գիտակցութիւնը, մի խելառ

հաւ դարձնում, որից նրա դէմքի արտայայտութիւնը փոխուում էր, արեւի լոյսը խաւար, ազջամտողջ թուացնում, իրերը, պատահած առարկաները ուրիշ գոյններով երեւացնում աչքերին, մարդկանց ուրիշ կերպ պատկերացնում... Ու նա մի տեսակ անսովոր վերացական գրութեան մէջ ընկնելով՝ այլ ևս չէր իմանում իւր անելիքը, ասելիքը, իւր գոյութիւնը, ոչնչութիւնը... Ջգում էր, որ ոտքերը կասեա վայտի երկու կտոր լինէին, որ անզգայաբար շարժուում էին նրա իրանի տակ:

Մասնախումբը Մկրտչի, իւզրաչու, շափառի ու գզիբի հետ մտաւ դոմ:

—Նն, եղբայր Մկրտչի, առաջ գնահատելու ենք քո եզները:

Մկրտչին ապակիացած աչքերով, որոնք կասեա մի զօրեղ երեւոյթից փշացել ու կենսունակութիւնը կորցրել էին, նայեց նախագահի երեսին, առանց հասկանալու նրա սոսձը:

—Կրտն, թէ եզներուդ գին ենք գնելու—, բարձր խօսեց բէզը:

—Ի՞նչ—, հաղիւ արատասնեց նա և էլի առաջուայ պէս ապակիացած աչքերը գցեց անատունների կողմը:

Նախագահ անասնաբոյժը տեսնելով, որ առանձին պատասխան չունի սպասելու Մկրտչից՝ դառաւ.

—Ասացէք վկաներ, ի՞նչ արժէ այդ մի զոյգ եղը:

Դա մի դժուարին հարց էր վկանների համար. նրանք գիտէին, որ օրէնքով որոշուած է սար տեղերի մի զոյգ եղը գնահատել առ առաւելը 70 ռ., բայց այդ հաստաբուն, կաս-կարմիր, պոզերը մինչև

առաստաղն հասցրած հաստավիղ, երկար ու քաշ բուխախներով եզներն այդ բոպէին կխէին 200 բուրլիով. ի՞նչ ասէին:

—Անտիկ—, հաղիւ արտասանեց Ափօն.

—Ըսն:

—Ի՞նչ էնենք հիմի, հն, ի՞նչ ըսենք:

Անտիկը փոխանակ պատասխանի ձախ ձեռի դաստակը դրեց աջ բռի մէջ և անել գրութիւնից մատերը պինդ-պինդ ճկրտացրեց:

Ափօն մի խղճացող հայեացքով նայեց զոյգ կարմիր եղան, որ իբար կողքի հաղիւ էին գեռեղուել գոմում. նայեց նրանց հաստ ու ջլտտ ոտքերին, մտալի ուտերին, որոնց վրայ լուծն էր հանդէլու, սարի նման բարձր բոյ ու բոսերին և ախ քաշեց. «հայ վախ հայ, ֆալակ տունդ ու դուռդ փակուի, էս տեսակ մարալ եզները դանկի տակ են գընալու...»

Բէզը հասկանալով նրանց լուութեան պատճառը, հայերէն առանձին դառաւ.

—Բարեկամներս, ուրիշ հնար չկայ. եզները գնահատեցէք որոշուած գնով, իսկ միւս անասունների արժէքի մէջ աւել ասէք:

—Եօթանասուն բուրլի—, հաղիւ թոթովեց տիրացու Անտիկը:

Նախագահ բժիշկը, որ սկզբից դիտում էր մինչև այդ իրեն անհասկանալի շուարած խօսակցութիւնը՝ դառաւ.

—Ես տասը բուրլի աւել եմ ասում, ութսուն բուրլի. ոչինչ. այդ մասին մենք մեր բացատրութիւնը կզրենք իշխանութեան. համաձայն էք:

Լեհի ճակատի մասններն իրար վրայ գիղուեցին, որ օրէնքին ու իւր սկզբունքին հակառակ բան էր կատարում. սակայն լսելով բէգի «համաձայն եմ» խօսքը, լռեց, բայց իրեն «այոն» չասեց:

Այնուհետև նշանակեցին արջառների գինը 70 ր., 4 կովի գինը՝ 100 ր., 4 հորթի գինը՝ 12 ր., երնջի գինը՝ 18 ր. գետտակի գինը՝ 22 ր., մոզու գինը 12 ր., ընդամենը հաշուեցին 314 ր., յայտնեցին Մկրտչին:

— 2 կմ ուղէ, չեմ ուղէ. թէ էգ փողը կուտան էնոր համար, որ մալս տանին մորթեն՝ չեմ ուղէ, լաւ է մալս թողնեն, չեմ ուղէ...

Թուրք բէգը հասկանալով Մկրտչի հոգու կըսկիծը՝ ուղեց նրան հասկացնել.

— Եղբայր Մկրտիչ, աւելի լաւ է, որ փող կուտան, էգով դու ետև էլի մալ կառնիս. համա որ չըթողնիս ասանելու մորթելու՝ մալդ գոմի մէջ կըսատակի, ինքդ էլ փողէն կզրկուիս:

— Թո՛ղ, թո՛ղ իրենց մահով սատկին, թաքդանկի տակ չսպառկին... Ա՛խ, քոռանամ ես, իմ խեղճ անկեղու-անբերան անասուններս...

Նախագահը զգացուած նայում էր նրա արտասուքներին:

Թուրք բէգը հասկացրեց նրանց Մկրտչի ազաշանքի բովանդակութիւնը, որից նախագահ անասնարոյժն աւելի զգացուեց և չղիմանալով այդ տեսարանին ելաւ դուրս:

Լեհը հրամայեց կենդանիներին արձակել, ու ինքն ևս միւսները հեռ ելաւ դուրս:

2 փարն ու զղիբը մօտեցան անասուններն

արձակելու. նրանց ձեռքերն սկսեցին դողդողալ. այդ գալիք սլատուհաւը կասես նրանց ձեռով կատարում լինէր. նրանց սրտի վրայ կասես մի քար ծանրացաւ. նրանք կասես զգում լինէին մի սոսկալի ոճիբի կատարումը:

Մկրտիչը մինչ այդ տնեցոց ոչինչ չէր ասել: Երբ կենդանիների դուրս գալը տեսաւ նրա կինը Նարընը, մի անբացատրելի դառն բան նախազգաց, առաջ վազեց պատճառն իմանալու, բայց այդ վայրկենին տեսաւ իր ամուսնու այլակերպուած կերպարանքը, շփոթուեց և խելքը կորցրած հարցրեց.

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է եղէ, չըլլի՞ մալ է սատկէ...

— Մորթելո՛ւ կտանին, մորթելո՛ւ, — վերաւոր առիւծի նման մռնչաց Մկրտիչը, և երկու ձեռով պինդ խփեց ծնկներին:

— Մորթելո՛ւ, — կայծակնահար ճշաց Նարընը, և թեկերը տարածեց բակում:

Երեխաներն իրենց ծնողներին աղիսարչ լաց ու կոծը տեսնելով այնպիսի մի սուգ ու շիւտան բարձրացրին, որ քարերն անգամ սիրտ կդառնային, կը կտրատուէին:

— Ա՛խ Նարինջ ջան, ա՛խ Մարջան ջան, ա՛խ, իմ թումբուլ-թումբուլ կովերս, ձեզի ո՞ւր կտանին, ձեր արդար-դալար պտկին մեռնիմ, էգ ո՞ւր կերթաք, էլ ո՞վ է իմ բալիկներն իս կաթ ու մածուն տալու, եղ ու պանիր հասցնելու... Ա՛խ, Արարիչ Աստուած, էս ի՞նչ դուրում օր է... ողբաց նա և փատուած, էս ի՞նչ դուրում օր է... ողբաց նա և փատուելով նրանց վզին մէկիկ-մէկիկ համբուրեց. — հալա՛լ էրէք տուածներդ, — ապա գրկելով մատաղ հորթերին աղաչել սկսեց. — մեծերուն կտանիք,

զոնէ էսոնց միք տանի. տեսէք, դեռ մատղաշ անասուն են, մեղք են, դեռ կեանք ու արև չեն վայելէ. զոնէ էսոնց խղճացէք...

Այդ տեսարանը նետի պէս ծակեց Մկրտչի սիրտը, նրա մէջքին կասես կացնի հարուած հասցրին. և նա անկարող լինելով իրեն այլևս պահել՝ վաղ տուեց եղների ետևից, ընկաւ նրանց ոտքերէ պռաջ ու կանչեց.

— Իմ ազից ախարներս, ձեր ուսին մատաղ, էդ սէր կտանին ձեզի, մորթելու, հա՛, մորթելու... Ես էլ ձեզի տեսնելու չեմ, լուծը ձեր ճտին դնելու չեմ, էլ մէտեղ արար չե՛նք երթալու, էլ վարուցանք չե՛նք էնելու... Մկրտիչը քուտանա՛ր, Մկրտիչը կուրանա՛ր, ձեր սև օրը շտեանիր, ախ, ախ, ախ...

Երկու գիւղացի մօտեցան նրան, բռնեցին կըռների տակից և հեռացրին:

— Իմ բալաներս լաւ բալաներ են...

Բէկն այդ տեսնելով գոչեցին ու չափառին հրամայեց արագ-արագ քշել հեռացնել անասուններին:

Առողջ անասունները գնում էին առաջուց ժիր, գլուխները վեր բռնած, գարնան հոտը քաշելով ու քթածակերը մեծացնելով, Փշշացնելով, իսկ հիւանդները հազիւ քարշ էին տալիս իրենց ոտները և շարժում միւսների ետևից:

Ամբոխը, որին մինչև այդ օրն անծանօթ, անսովոր էր կոտորելը՝ քարացած մնաց կանգնած տեղում, լալով իւր գլխին դալիք ապագայ թըշտուութիւնն ու կսկիծը:

Գերեզմանափոսը մեծ էր, մեծ քան տասն և հինգ անասունի համար. նրա սև և խոր բացուած-

քը կասես դժոխքի բերան պատկերացնում լինէր, որ կեանք էր փնտռում մահացնելու, զոհ էր որոնում կլանելու...

Նրա շուրջը առողջ և հաստաբուն եղջիւրնեւորով եղբ հողին էր քանդում, ուսը թմբին ու քարերին քսում՝ կասես լուծ փնտռում, աշխատանք խնդրում, ու առաջին ոտներով անդադար գետնին տրոփում. նրանից քիչ հեռու կովերը նոր ծլած խոտն էին պոճկոտում-արածում, իսկ դրանց տակն ընկած հորթերը պոչերը վեր տնկած երբեմնակի ուժգին խփելով մայրերի ուրերին ճրպճըպացնելով կաթն էին ծծում:

— Նայիր, ընկեր—, դառաւ լեհին նախագահը, — Նայիր թէ ինչպէս մայրը հանգիստ-խաղաղ արածում է, իսկ դաւակը նրա տակն ընկած անփոյթ ծծում, մինչդեռ՝ միեկուրոպէից նրանք երկուքն էլ դանակին են զոհ գնալու, սև հողին միասին բաժին են դառնալու. սա մի ամբողջացած պատկեր է, որ նկարես և մատուցանես քաղաքի փափկակեաց դշխոններին և, տակը գրես. «Մա ձեր գեղջկուհի քրոջ սիրտն է, նրա կեանքն ու արևը, շուտով սև հողում է թաղուելու. նայեցէք և տեսէք, թէ բացի ձեր հաճոյալի և փարթամ կեանքից ինչ տեսարան կայ գեղջնական աշխարհում»:

— Նո՛ւսու, դեռ ջահէլ Կո—, գրեթէ անփոյթ պատասխանեց լեհ ընկերն և էլի դառաւ մորթողին, որ առաջ հիւանդ անասուններին էր պառկեցնում:

Սպանդար Խորէնը թևերը վեր ստաթած, սուր դանակը ձեռին տալով մորթեց երինջը, գետտակը և մողին, որոնք կասես ոչ մի դիմադրութիւն,

ոչ մի կեանքի կռիւ ցոյց չէին տալիս, այլ գլուխները հեղ խոնարհած դիմում էին դէպի յաւիտենական հանգիստ քուն: Յետոյ նա դառաւ կովերին ու հորթերին. առաջ նա մայրերին էր մորթում, ապա դաւանների վիզը կարելով ոտքերից օդի միջով ծընողներին գիրկը շարտում: Քայց երբ հերթն հասաւ եզներին, այդտեղ արդէն նրա ոյժերը թուլացան. իւր երկու ընկերներով պարանի օգնութեամբ հագիւ կարողացաւ (վայր) տապալել նրանց, և ապա երբ դանակը վերցրեց կոկորդներին քաշելու՝ նրա ձեռքերը դողդողացին, նա կսկիծի հառաչով անխօս վեր կացաւ տեղից և շարտեց դանակը շափառի կողմը, ու երեսը շրջելով դէնը՝ դէպի արևելք թթի տակ երկամբ մրմուռաց...

2-րդ անգամը շարունակեց նրա կիսատ թողածը. կարմիր արիւնը յորդ աղբիւրի պէս դուրս հոսեց եզների կոկորդից և նոր առուակներ բանալով վաղեց մահու գերեզմանը... Ու դեռ կոկորդները բոլորովին կանոնաւոր չկարած՝ վայր գլորեցին նրանց դիակները կովերի ու հորթերի վրայ, ուր երկար, շատ երկար դեռ կեանքը խաղում էր նրանց ջրոտ ջլերում.— շարժում էին ստքերը, դուրս էին սողում լեզուները, իսկ աչքերը հեռո՛հեռո՛ կորցնելով կենսունակ լոյս ու տեսողութիւնը՝ ապակիանում էին, հեռո՛հեռո՛ մթնանում և մահուան խաւարով փակւում:

Պորթը վերջացաւ, դիակները վրայ մի մեծ աման նաւթ ածեցին, մլքանի խուրձ չոր խոտ շարտեցին ու կրակ տուին. վայրկենապէս բարձրացաւ բոցը, որ հրեղէն լեզուներով օդում գալարուե-

լով վերեւում ոլորւում և պտոյտներ էր կաղմում, աշխատելով լափել-կլանել ամեն ինչ, և ամկը և վերերը, և շնորքը և բոլորքը. քիչ ետոյ ճարճաթոցի հետ տարածուեց ճենճերային հոտ, որի ժամանակ կրակն հասնելով պարարտ եզներին ճալպին՝ ծուխի գոյնը ներկեց սևով ու մթով ..

Մասնախումբն ու մորթողներն երբ երեսները շուռ տուին դէպի գիւղ՝ անասն կտուրները վրայ կենդանի արձաններ.— գիւղի մարդիկ քաղացած դըրութեամբ նայում էին այդ այրող կրակին...

Վ

Երոյննց Մկրտչի անասունները կոտորելով մասնախումբը կարծում էր, թէ գրանով հիւանդութիւնն իրեն սաղմի մէջ խեղդած կլինի. սակայն, աւանդ, այդպէս շեղաւ. 3—4 օրից հիւանդութիւնը գերաններով պինդ փակած տեղից դուրս եկաւ տարածուեց, և այն էլ ոչ թէ գիւղի ծայրում, Մկրտչի տան մօտերը, այլ 3...ի կենդրոնում, այն ևս մի քանի տեղերում: Այդ երևոյթը կատարելապէս սպանեց գիւղացիներին, իսկ անասնաբոյժերին կատարելապէս յուսահատեցրեց:

Եթէ մինչ օրս կայ մի միջոց խոլերայի և ժանտախտի դէմ, այդ ոչ դեղն է, ոչ դարմանը, այլ այն, որ շթողներն ուրիշ տեղեր տարածուելու, ուրիշներին վարակելու. իսկ վարակուածին ոչ մի բան չի օգնի, եթէ ոչ ինքը բնութիւնը, վարակուածնի կաղմուածքը:

Այդ լաւ էին իմանում անասնաբոյժները, և դը-

բա անյաջողութիւնն էր, որ նրանց շուարեցրեց:
—Նսւ, կտլեղ. ինչ ենք անելու—, դառաւ
լեհն իւր պաշտօնակցին:

—Ի՞նչ պէտք է անենք. վարակումը մի տեղ չէ,
երկու տեղ չէ, որ կտտորենք, այլ եօթ-ութը տեղ
(տուն). ի՞նչ կարելի է անել. պէտք է սուժամա-
նակ անասունները գոմերում արգելենք, մինչև տես-
նենք ի՞նչ կլինի:

—Ա՛յն կլինի, որ աւելի կսաստկանայ և վերջն
աւելի մեծ քանակութեամբ ենք կտտորելու—, սառ-
նութեամբ վրայ բերեց լեհը, և պառկած տեղում
զանգաղ կերպով շարժուելով դառաւ միւս կողքին:

—Պարսն—, տեղում ուղղուելով և պապլըտը
ձիգ տալով խօսեց նախագահը,—գիտէ՞ք ի՞նչ կայ:

—Ի՞նչ:

—Ա՛յն, որ մենք կտտորելուց փոքր ինչ զգոյշ
պէտք է մնանք:

—Ինչո՞ւ:

—Որովհետև հանաք բան չէ գեղջուկի ձեռից
խլել եղբ, գեղջուհու ձեռից կտլը, և տանել մոր-
թել. դու շտեամբ եղոյնեց տան այն սուղ ու շի-
ւանք, այն լաց ու արտասուքը. դա միկնոյնն էր,
թէ նրանց հարազատ գաւաղներին տանէինք կեն-
դանի-կենդանի սպանէինք:

—Այդ մէ՛կէ կ. երկրորդը—, քմծիծաղ հարց-
բեց լեհը:

—Երկրորդն էլ այն, որ մենք թացն էլ չօրի
հետ խառնում ենք, հատկանում ես—, դրեթէ ճը-
շաց նախագահը,—շատերն այն առողջ կենդանիներ-
բից, որ զնում են դանակի տակ՝ կարող էին երբէք

չհիւանդանալ. իսկ հիւանդացողներից շատերը կա-
րող էին առողջանալ, այդ էլ երկնս:

—Էլ ետո՞յ—, ծաղրական փայլուն դէմքով նա-
խագահի երեսին ժպտաց լեհը, կասես մանուկի հետ
խօսելով:

—Ետոյ էլ սո՞յն, որ դու յիշում կլինիս Ռու-
սաստանի գիւղերում այն բուս մուժիկներին, որոնց
երկու բուսնցքը իրենց մեծութեամբ մեր երկսի
գլխին հաւասար են... և նրանց հասարիկ-բոյով կընկ-
տացը (բարաներին), որոնք իրենց կթու կովերի շափ
են... յիշում ես, հա՛, յիշում ես... Եթէ յիշում ես,
անշուշտ և յիշում կլինես այն ամենը, ինչ որ անում
էր յուսահատուած, իրեն կորցրած ժողովուրդը...

—Այդ բոլորն էլ դատարկ բաներ են. մենք
դրա համար ունենք ոստիկանական ներկայացուցիչ,
ո՞յժ:

—Այդ ոչո՞ր շատ քիչ է գործ շինելու համար—,
քիչն ուրիշ մտքով արտասանեց նախագահը:

—Գու վախկո՞տ...

—Իսկ դու անխի՞ղճ և անհասկացող...

—Ա՛հ, քեղ հետ չարժէ... արհամարհանքով
այս անգամ ձայնեց լեհը և շուտ գալով միւս կողքի
վրայ, շուտ տուեց կարգացած զրքի թուղթը:

—Նո՛ւմ, պարսն, խնդրե՛մ... իմացէք ինչ էք
խօսում...

Բէզը տեսնելով այդ, անմիջապէս միջամտեց
և վերկենալով տեղից մօտեցաւ նախագահին ու
մեղմ ժպիտով նայելով նրա երեսին՝ աչքով արեց:

—Ա՛խ, պապա՛շա—, զգացուած սրտով դա-
ռաւ նրան նախագահը.—ինչո՞ւ կենանք այդպէս թու-

նաւոր է, համ, ինչո՞ւ, ուր առանց արցունքի ժպիտ չը կայ, ուր մէկի վարդը հաղարի արտասուքով է ցօղ-
 ւում... և ինչո՞ւ բնութիւնն ինքն այդքան անողոր է
 խեղճ մարդ արարածի համար. կասես մարդս ստեղ-
 ծուել է տանջուելու և միմիայն տանջուելու հա-
 մար... օրինակ, ինչ է հէնց այս խեղճ ժողովրդի
 յանցանքը, որ...

— Տգիտութիւնը —, թունաւոր տօնով դիտ-
 մամբ ընդհատեց լեհը:

Նախագահը դառաւ դէպի նրա կողմը, մի-եր-
 կու վայրկեան շռած աչքերով նայեց նրա մալի
 վզակոթին ու անգուսպ կըքով ժայթքեց.

— Իսկ ինչո՞վ է մեղաւոր, որ նա տգէտ է, մեր
 փիլիսոփայ պարոն...

— Էլի իւր տգիտութեամբ...

Նախագահն այս անգամ դսպող հայեացքով
 նայեց նրա կիսածածկ իրանին ու վերարկուի տա-
 կից երևացող ձտով կոշիկներին, մի խորը արհա-
 մարհանք զգաց, երեսը թթուացրեց, ու լսելեայն
 գլուխը պտտացրեց:

— Հնա շարունակիր, Սերեօժա, ես քեզ լսում
 եմ —, ժպտաց նրա երեսին ըէգը:

Նախագահը մի ըտպէշաչափ ծուխը կուլ տա-
 րով ու դուրս փչելով անցուղարձ արեց սենեակի
 երկարութեամբ, վարդագունած դէմքով շարունակեց.

— Եւ ինչ կեանք է նրա կեանքը. լացի-կոծի
 մի վայր, դառն արտասուքի մի ծով. նա չունի կա-
 նոնաւոր բնակարան, հազին զգեստ, օրուայ սպ-
 րուտ, մաքի սնունդ, սրաի հաճոյք, հողու միտիժա-
 բանք... գլշեր-ցերեկ աշխատում է լսի իւր գոյու-

թիւնը պահպանելու համար, ինչպէս որ աշխատել
 են պահպանել դրանց պապերը, պապերի պապերի,
 նրանց էլ պապերի պապերի պապերը և այլն, որոն-
 ցից սակայն սրանք, այսինքն այս օրուայ սերուն-
 դը ոչընչով առաւել չէ... հասցրել են — աւանդել սը-
 րանց, որպէս զի սրանք էլ նոյն կերպ ալրին, այ-
 սինքն տանջուին, և աւանդեն իրենց որդիներին ու
 թոռներին... և այսպէս անվերջ... որպէս զի կտնորդ-
 ներն էլ գան սրանց պէս ալրին ու տանջուեն...

Նա կանգ առաւ սենեակի մէջ տեղում,
 մի քանի անգամ նորից ծխի քուլաները բարդ-բարդ
 թողեց օդի մէջ ու հատուորոշ խօսքերով դառաւ
 դէպի լեհը.

— Ես ասում եմ, որ դեռ միքանի օր էլ պէտք
 է սպասենք, տեսնենք ինչ հետեանք կունենայ:

— Իսկ ես ասում եմ «տգիտութիւն»ը...

VI

Սակայն սպասելը չօգնեց. հիւանդ անասուն-
 ների մէջ շուտով շարդն ընկաւ. սարսափահար այդ
 երևոյթից՝ դարձեալ որոշուեց մորթել ու մորթել:

Եւ մորթում-կոտորում էին ոչ թէ մէկ-երկու
 տան, այլ բոլոր այն բազմաթիւ տների անասուն-
 ները, որոնց մէջ հիւանդացողներ էին լինում:

Այդքան կրկնուած ժանտախտների ժամանակ
 գիւղացին տեսել էր ցաւ, կսկիծ, միմիայն կենդա-
 նու մահանալու առիթով, և այն վերագրելով Աստ-
 ծու «մատին». իսկ այժմ տեսնում էր անխնայ և

անխիղճ կոտորած, այն էլ ոչ միայն հիւանդ անասուններին, այլև առողջներին, նա մի ինչ-որ անծանօթ յուսահատութեան էր հասնում, որ այնքան իրեն հասկանալի չէր. կիրք էր, թէ տանջանք: Նրանք տեսնում էին, որ դարունը լայն բաց է արել իւր թևերը, փչում է հարաւի կենսունակ հողմը, հալում է սարերի կատարի ձիւնը և քշքշալով արագ վազում է մարմանդ դալարով ծածկուած արտ ու արօտի վրայով, գետինը փափկացել արօր ու սերմանող է կանչում, անասունները գոմերում կապած առել են գարնան հոտը, նոր բսած կանաչի համը, չեն ուտում առաջներն ածած շոր ու ցամաք յարգը, մի գլուխ բառաչում են և կապերը ձգձգելով շարունակ ետ-ետ նայում՝ արձակուրդ-ազատութիւն խնդրում. կովերը տաշտանի գրգռուած ժամանակ ցոլւ են պտրում և կանգնած տեղերում շարունակ անհանգիստ շարժումներ կատարում... Տեսնում էին, որ անցնում էին օրերը, ռանչպարի համար անփոխարինելի, անդառնալի ոսկի օրերը, որ ոչ վարում են, ոչ ցանում, ոչ լսալուխա անում, իւր ու պանիր շինում, ոչ ձմեռուայ համար պաշար պատրաստում՝ մնում էին մոլորուած, մոտրուած... Եւ այն գիտակցութիւնը, որ մի անկրկնայթ շար ձեռք, մի սև օձ լիւննց ուրախութիւնը փոխում է արտասուքի, ծաղիկը՝ փշի, հալում էին, մաշում, ու խօսք-բառ չգտնելով սրտերի վիշտն ու կիրքն արտայայտելու, հնար չգտնելով այդ անտանելի գրութիւնից ազատուելու՝ ծուխն ազահութեամբ ներս էին ծծում և խորը հառաչներ քաշելով վշտի հետ բարդ-բարդ թողնում օդի մէջ:

VII

— Աղջի մէմ դուս ել, տես, թէ էլի եդ ի՞նչ լաց ու կոծի ձէն է. տես էլի ո՞ւմ տունը քանդուաւ, էլի ո՞ւմ օջախը մարաւ:

— Վ՛սւյ, քուաննամ ես, ձէնը քեռանցս կողմէն կուգայ—, արտասանեց չանէի հարսը և ձեռի գործը կիսատ թողնելով վաղեց դուրս:

Յանձնաժողովը մի խումբ անասուններ առաջ խառնած քշել էր տալիս գէպի գերեզմանատուն:

Չանէի հարսը վաղ տալով մօտեցաւ կուրբում հաւարուած մի խումբ կանանց և շնչասպառ հարցրեց.

— Աղջի, էլի եդ ո՞ւմ մալը տարան:

Կանայքը լռեցին, վասն զի գիտէին, որ կոտորուելու տարուողը Հաշտոյենց մալն էր, շուղեցին ասել:

Չանէի հարսը հասկացաւ նրանց լուրջեան իմաստը և յանկարծ արտասուքների մէջ խեղդուեց ու կանչեց.

— Վ՛սւյ, քուաննայի ես, քեռանցս մալն է. անտէր սիրտս կսես վկայեց, տեսէք, տեսէք, թէ անխիղճ անասուածներն ի՞նչ տեսակ հաւարով կքշեն, կսես թալան ըլլի:

— Թալանն էսօրէն լաւ է. լաւ է էնոր համար, որ կղարկեն-կտանին ծախելու, չեն զարկէ-տանի մորթելու:

— Վ՛սւյ անընիդ մեռնիմ Աստուած. եարար Քեզի ի՞նչ էինք էրէ խեղճ հայ քրիստոնեաներս, ո՞ւմ տղէն էինք զրկի մէջ մորթէ, ո՞ւմ տունն էինք քանդէ, որ էս կրակը վրէներս թափեցիր:

—Ա՛խ-անխ, անճարս (հազիր) գոմերս լցուել էր. էս իրեք տարի է ցաւ չկար. կսես անտէրն օրերը համբոց ու էլի եկաւ, էլի աներս աւիրեց՝ վերանա դարձուց:

—Եփ որ ռանչպարի գոմը մալ շմնաց՝ վերանեցէն էլ աւելի է:

—Տարան, ախ հասուցին մալի գերեզմների քով... Բմանն, իջէք ցած, իջէք գոնէ մեր աչքով էլ է շտեմնինք մեր մալի դանկի տակ պառկիրը. մեզք ու կրակ է:

Կանաչք, տաստանհերինգ հոգի սրտաբեկ ներքե իջան կառուրից և հաւաքուեցին ճանէնց շարդախի տակ: Առժամանակ տիրող լուսթիւնը կասես կապեց նրանց լեզուն. նրանցից ամեն մէկը լուռ մտքի մէջ իւր սրտի, իւր վշտի հետ էր խօսում:

—Ա՛խ, ճանէ Ալլան, էրնակ էր էն օրը, որ մալերս սաղ էին, իրիկուն-առաւօտ տակերը կպպըղէինք թը՛շ-թը՛շ վէր կկթէինք, իրարու կաթ փոխ կուտայինք, խարուխաս կէնէինք, եղ ու պանիր կշինէինք—, խօսեց Նարընը (Մկրտչի կինը) և Չուխտ աչքերը քամեց:

—Ա՛խ, քուրիկ ջան, էրնակ էր էն օրը, որ իրիկունները ժամի դանկերը կզարկէին մի քովէն, նախըրը գեղ կթափիր մէկէլ քովէն, գէր ու թումբուլ կովերը, բուխախնները կախ-կախ, գլխներն ուրախ թափ տալով, բոռալով՝ հորթերուն կանչելով տուն կմանէին, մենք էլ փեշերս վեր ջնջած (քաղած) քուղաները թեերս գոմ կերթայինք լիքը-լիքը կաթ գուս կրերէինք... անխ-անխ-անխ. ետար էլի պիտի արժանանանք էգ օրուան—, մելամաղձոտ մրմնջաց

Նարընի հարեանուհին, որի անասունները նոյնպէս սև հոզին բաժին էին դարձել:

—Էլ նո՛ր, աներս ու տեղերս քանդուաւ, պըր-ծաւ, էլ նո՛ր... վո՛ւյ անտէր մնայիր ցաւ. վո՛ւյ, որ խոլերէն էլ դուլումաթ ես:

—Խոլերն էս օրէն էնքան լաւ է, որ էնիկ մարդու ջանին կուգայ, մալին չի գայ:

—Էս անտէր ցաւը կսեն թէ խոլերի տեսակ բան է, ինչպէս որ խոլերը, էնպէս էլ էս, անէ տուն ման կուգայ:

—Որ խոլերն էլ էտոր պէս է, ըսել է, թէ թագաւորէն հրաման որ ըլլի՛ր՝ մարդոց էլ մալի պէս պիտի դնէին ու մորթէին:

—Ճապա ի՛նչ է, նո՛ր դիտես:

—Է՛յէ, եղաւ, «կդնէին կմորթէին». մարդն ու մալը մէկ են—, երկու խօսակցի կարծիքին շհաւանեց մէջտեղից մի հաստացած կին, որը սոքերը իրարից հեռու դրած հազիւ էր կարողանում պահել իրեն հաւասարակշռութիւնը:

—Իմ հաշուիս՝ ռանչպարի մալը ջունէն վեր է. մալ չեղած տեղն ռանչպարի օրն ի՛նչ է:

—Ա՛խ, ո՛ր էր թէ մորթելով մի օգուտ ըլլի՛ր՝ մորթէին, համա որ անօգուտ է...

—Լաւ կսէ Դիլպարը, հապա ի՛նչ է. ուրիշ տարի որ ցաւը կնկնիր՝ սաղ գերէն տանիր շտաշատ հարիւր, ետ երկու հարիւր մալ. հիմի մորթելով հինգ հարիւրն էլ անցաւ, էլի հիւանդութիւնը չի վերնայ:

—Բմանն, էդոնք դարդակ բան են. վերնալն ու չվերնալն Աստծու ձեռքն է:

—Աղջի մէրս, աղջի քմւրս, մորթեալուն կմորթեն՝ թող հիւնդցածները մորթեն, էլ սաղերէն ինչ կուզեն. եփ որ սաղը հիւընդնայ՝ էն ժամանակ թող էնոր էլ մորթեն, հապա լաւ շեմ ըսէ:

—Հապա ինչ է, դորթ կսէ. մորթելով էդ սնը կհասնի. սե հողին պիտի կշտայնեն. սե հող է, ինչքան տաս՝ կպարտկէ:

—Է՛հ, ինչ կարանք էնէ, էլի մեր յոյսն ու սպաւէնը էն Աստուածն է, ուրիշ ճար ու ճամբայ ի՞նչ ունինք, ոչ բան կհասկնանք, ոչ դեղ ու դարման գիտենք:

—Ա՛խ, երկնքի-գետնի Թաղաւոր, ինչ կըլլի վերըդիէն՝ նստած թաղթիդ վրայէն մէկ միտքդ ցըքես մեղի, մէկ ցած աշես, աչքդ մեղաւորներու վրայ քաղցրացնես—, այրուած սրտով կանչեց Հանէ Ապլան:

Հանէի աղօթքի վրայ հաւարուած կանայք ձեռքերը դէպի վեր պարզեցին և աղերսախառն-արտասուախառն հայեացքով ջինջ կապուտակ երկընքին նայեցին, այնտեղ փնտռելով երկնքի և գետնի Թաղաւորին, այնտեղ ուղղելով իրենց սրտաբուղիս աղերսները:

—Ա՛խ, քուրիկ ջան, Աստուծուն կսենք «ցած աշէ», համա մենք էլ անարժան ենք, մենք էլ. էսքան մալի ու դերվիթի մէջէն, սող դեղ ենք մի սըրտով մատաղ շինք էնէ, որ էն էլ վերըդիէն տեսնի, սիրտը գուլթ ցքէ:

—Լաւ կսէ. հաշուեցէք թէ էն իրեր-չորս կովը եա եզը սատկել են—, առատասրտութիւնն ուզեց ցոյց տալ մի ջահէլ հարս:

—Աղջի, գետինը մտնիս—, աչքերը շուց հանէ Ապլան—, էդ ինչ խելքէդ դուս դուս կուտաս. Աստու հետ հանաք կէնես, ինչ է:

—Հն, հն, հն... յանկարծ փռակացին մի-երկուսը.—սատկածով Աստուծուն կուզէ պատիւ էնէ... կսես Աստուած երէկուայ տղէն ըլլի...ու նորից ծիծաղեցին:

Ջահիլ հարսը կարմրաւ թուջ կտրաւ. նա տեսաւ իւր ասած միամիտ խօսքի անմտութիւնն, ու պատասխան չգտնելով տալու՝ մնաց լուած:

—Գէ լաւ, հիմի խեղճը խարուաւ միամիտ մի բան ըսաւ, դուք էլ սրտերուդ աշեցէք, էնպէս ծիծաղեցէք, մատի փաթըլթան միջ շինէ—, նրանց նրկատեց Հանէ Ապլան և նայեց ծիծաղողների երեսին:

—Թէ լաւը կուզէք իմանալ, էսքան որ կտանջուինք, բոլորը մեր մալերու մեղքն է. էն անէծքն է, որ Աստու անկջին հասնի... Հալա մէկ դուք պիտի տեսնէիք, թէ երէկ ինչ տեսակ կրոնային Ալլըցոնց մալերը, կսես մահի ձեռնէն փախիլ կուզէին. էն մի յոնաւըլիկ, կընճիկ կոտչներով ձերմակ աշառ որ ունէին, էն աշառը փախաւ, մինչի Սըբի սարի ծէրն ելաւ, ետէն էսքան մարդ կվազէին՝ չէին կարայ բռնէ, որ բերէին դուրսը կարէին...

—Ը՛ր՛ը՛, մալն էլ իրեն տեղովը մահի ձեռնէն կվախի, ապրել կուզէ, էն էլ ջանի ցաւ ու հոգու կսկիծ ունի—, գրեթէ երգելով օրօրուելով վրայ բերեց մէջ տեղից հաստացած կինը, որի օրերը մօտ էին, և որի միտքը կասես մի նոր բան լինէր միւսները համար:

Նրանք մի-երկու բողբ մտորան:

— Քան, մի բանն միտքս ընկաւ—, տիրող լու-
թիւնը խղից հանէ Ասլան:

— Ի՞նչ է:

— Արիք կըլի երթանք տէրտէրի քով, աճն առ-
նինք, խնդրենք էս շարաթ իրիկուն մի ծանուցում
էնէ, ես մի քարոզ տայ, մեր Յակօ էրիկմարդ-
կանցը հասկցնէ, մատաղ էնել տայ, բնւթի Աստծու
աչքը վրէններս քաղցրանայ, բնւթի անարժան չմեղա-
ւորներուս միտքը ցրէ, հէշ օր չէ՝ էն խնդած անլի-
զդ-անբերան մալերուն մեղքնայ. լաւ չեմ բսէ:

— Հա-ան, շատ լաւ է—, վրայ բերին չորս
կողմից:

— Դէ որ էդպէս է, կեցիք ես ու Սանամէր Քիշ-
միշը երթանք տէրտէրի քով, խնդրենք. կուզանս սա-
նամէր:

— Քա լաւ կըլի, ինչի՞ չէ. էդ տեսակ բանին
էլ մարդ «չէ» բսէ:

Գեղջկուհիները քիշ մխիթարուած լինելիք մա-
տաղով ցրուան իրենց աները:

VIII

— Աղջի Տուտօ, աղջի՛ ի՛ր:

— Էդ վե՛վ է ձէն հանողը:

— Մ'ս եմ, ես, Չոզօն եմ:

— Ի՞նչ է, երթիկէն ինչի ձէն կհանես, ցանձ իջի:

— Զէ, չէ, շտապով է:

— Ի՞նչ է որ:

— Դուս արի, դուս. թէ՛դ:

— Ինչի՛, ինչ կայ էդպէս հաւարով:

— «Ինչի» սրն է, սաղ գեղն իրար է խառնուէ,
դու տղէդ գիրկդ առէ՝ ծիծդ բերանն ես գրէ:

— Քա ի՞նչ կայ. էլի ի՞նչ է եղէ. շըլլի՛ հիմի
էլ սաղ նախիրը պիտի ջարդեն:

— Զէ, չէ. դու էլ բերանդ խէր բաց:

— Հըպը ի՞նչ է, եօզի մէջն է ցաւ ընկէ:

— Զէ, չէ:

— Դէ, դը ըսն իմանամ ի՞նչ է:

— Սաղ գեղը՝ մէր մանուկ, հարս աղջիկ,
էրիկմարդ կնիկմարդ, հալիւսը պառաւ ինչ կայ
չկայ ժամ կվազին:

— Քա ինչի՛, ի՞նչ է եղէ:

— Քա մեակամ չլտես:

— Զէ, դէ մէկ ըսա, սիրաս պատուա:

— Տէրտէրը քարոզ պիտի տայ, տէրտէրը. պատ-
ւիրել է ինչքան որ գեղը մարդ կայ՝ բոլորը ժամ
երթան, քարոզն իմանան, տէրոզորմեա էնեն:

— Քա հապա ինչ էնեմ, զըողը խեղդած կե-
սուրս էլ էստեղ չէ, որ տղէս գիրկը տամ, գամ եր-
թանք. ի՞նչ էնեմ հմ:

— Էն պառաւ կըլիլը սըր է գնացէ:

— Ըման գետինը մանի, օրը մի սուրբըմ կեր-
թայ. հիմի էլ գնացել է Գէօնգիւրու սուրբը, մալե-
լու համար մօմ է տարէ վառելու:

— Դու էլ գիրկդ սն երթանք. էսքանը տղէքը
գրկերը վաղեցին:

— Է, կըլլի:

— Ինչի՛ շիլի, ինչ կսէ:

— Դէ որ էդպէս է, կեցի շալս գլխուս առնիմ
գամ:

Չողօն ու Տուտօն երբ բարձրացան միւս կըտուրները տեսան, թէ ինչպէս սղջ գիւղը ցրիւ եկած մըջիւնները նման ման էին գալիս կառուրներով և փողոցներով, վազ էին տալիս եկեղեցի:

Չողօն ու Տուտօն բարձրացան վերնատունը, որ արդէն լցուած էր հարս ու աղջկերքով. աղամարդիկ բռնել էին եկեղեցու տափը, ծերերը առաջին մասում՝ դասի մօտ թևերը պսած ճաղերին՝ քարդինկի նման կիտուել-դարսուել էին իրար վրայ, խոկ վերնատան տակ պառաւները հաստ շալերը գըլլաներին քաշած, մուսեաների նման խիտ շարուել էին իրար կողքի:

Երբ սովորական ժամասացութիւնը վերջացաւ Տէր Զօրարարէլը դառաւ դէպի ժողովուրդը, երեսը խաշակներց.

— «Անուն չօր, և որդւոյ, և հողւոյն, սրբոյ ամէն:

— «Սիրելի ժողովուրդ.

— «Աւետրնի մէջ Տէրն մեր Յիսուս-Քրիստոս գրել է մի անառակ որդու պատմութիւն. թէ ինչպէս էր անառակ տղէն հօրէն բաժնուել, իրեն բաժինն առել, գնացել է օտար երկիր, կերել-խմել, ինչ որ կայ-չկայ փշացուցել, վերջն անօթի մնացել. անօթութենէն գնացել է մի հարուստ մարդու քով խողերի շոքան մտել. էդ տարին էլ սով է եղել, հացի թանկութիւն. էդիկ իրեն տուած հացով շէ կըտացել, արթըլ խողերու հետ խառնուել, էսոնց հետ ամեն տեսակ քոք կերել. վերջը-վերջը տեսել որ շիլի, մեռնելու է, էլի եկել է իրեն հօրը քով, առաջը ծունկ շոքել ու ըսել. «չայր, մեղայ քո և երկընքի առաջը. ես մեղաւոր եմ, ինձի ներէ. դուսը

մի թողնի. ընդունէ, թէ ես էլ քո էդքան խղամքեար ունիս, էսոնցէն մէկն եմ»:

— «Էդ օրինակը որ կայ, խոկը Քրիստոս մեղի համար է գրէ, որ կարդանք հասկնանք, թէ էն մարդիկը, որ Աստծու ճամպեցէն կերնեն, էն անառակ տղին են նման, որ խոզ արծող դարձաւ, վերջը խողերու հետ խառնուաւ, խողերուն հաւսըբաւ:

— «Ծօ Յովսէփ, դու երկան ես, առաջը մի կըտրէ, քիչ ետև կայնի. Յովսէփ, դու առաջ արի, դու էլ քիչ էնդին գնա, Մոսէս. է, դէ հիմի լաւ է:

— «Շն, ըսի, թէ Աստծու ճամպեցէն կերնին, չէ. հիմի խօսքս մեր գեղի վրայ է. մենք հիմի էն անառակ որդու պէս ենք, որ Աստծու ճամպեցէն դուս ենք ելէ, էդսը համար էլ Աստուած վերըլիէն վրէններս բարկացել է, էս ցաւը մեր մալի մէջն է ցթէ. էդ խոկը մեր մեղքերի շատութենէն է: Ե՛հ, դուք էնպէս միք մտածէ, թէ ինչ որ էստեղ կէնէք, էն Ամենատեսի աշքերէն ծածուկ կմնայ: Էնիկ էնտեղ արգարութեան կշեռքը ձեռքը ամեն առաւօտ-իբիկուն մեր մեղքերը կըկռէ. հիմի մեր մեղքերն էնքան շատըցել են, որ կշեռքի թաթն էլ տեղէն չի վերսայ, մէկել դին (միւս կողմը) ինչքան էլ կուզէ լզբանոց քարեր դնեն:

— «Հիմի պիտի ըսէք, թէ մեղքերս ինչ է:

— «Խ՛նչ. ըսեմ:

— «Ամենից առաջինը պաս ուտելը: Ես քանի մարդ գիտեմ. որ մենծ պատին անգամ բկերը շեն կըցէ պահէ, պատերը կերել են. ախրը ինչ բան է պաս ուտելը. Աստծու օրէնք պատուել. բուկ ըսածդ

ինչ է, ինչ դնես՝ նես կերթայ. հայ շիշ բանի էդպէս բուկը, հա:

— «Երկրորդ քիւֆիւր էնել. ծօ էդ ինչ բերնի մունտառութիւն է. ետե էլ էդ մունտառ բերնով կուգար հաղորդութիւն կառնիր. թիւ՛ր...»

— «Երրորդ, գողութիւն. քանի-քանի անգամ քարողիս մէջ զգուշացրել եմ, թէ որդիք, միք էնէ, միք ըլլի, գողութիւնը լաւ բան չէ, աասը պատուիրանքներէն մէկը պատուել է, համա չեղաւ—չեղաւ. էլի հաւ, գառ, ուլ, սեր, մոզի, մալի գլխէ իւլար (նոխտա), իբարու խոտնոցէ խոտ, ուլաֆ (վարսակ) գողնալու թարկը չէք տայ:

— «Չորրորդ ժամ չգալ. տարին քանի անգամ է պատահել, որ ժամի մէջ ես եմ եղել, մէկ էլ ժամկոշը, մենք ժամ ենք ըսէ, մենք էլ իմացէ. զիտէք ինչի նշան է ժամ չգալը՝ Աստծու աշիցէն հեռանալու:

— «Էլ սր մէկն ըսեմ, մեղքերդ էնքան շատ են, որ համբել էլ չիլի. ինչպէս կսէ նարեկը «աններելի են մեղք իմ, անքաւելի են յանցանք իմ, վայ ինձ, վայ ինձ, վայ ձեզի...»

— «Ի՞նչ, դուք զիտէք, թէ Աստուած էդ ձեր մեղքերը միտքը պահելու, էն աշխարհն է պատիժը տալու. հը՛ն, էնոր Աստուած կսեն, քէֆը չէք, մէկ էլ տեսար համբերութիւնը հատաւ՝ պատիժն էս աշխարհը զրկեց. կարսն բան ըսէ...սյ օրինակ էս մալի ցաւը, թէ չէ էն անլիզու-անբերան անասուններու մեղքն ինչ է. էդ բոլորը մեր մեղքն է:

— «Վայ մեզի, վայ մեզի—, կրծքին երկու անգամ պինդ խփեց Տէր-Չօրաբարէլը.—մեղքի մէջ

թաղքի բկերս թաղուել ենք, դեռ էլի կսենք, թէ «Աստուած, ինչ ենք էրէ քեզի...»

ժողովուրդն ևս կրծքին խփեց, «մեղայ, Տէր, մեղայ» շնչաց և կասես ուսերի վրայ ծանրութիւն զգալով՝ նրա բեռան տակը ճնշուեց:

Այդ ժամանակ Տուտօի երեխան յանկարծ լաց եղաւ, և աիբող լուծութիւնը սուր ճիշով խփեց: — «Կնկալիք, անիծեալ եւայլ աղջկներ, ինչ աղօցըդ բերել էք էստեղ, շան ձէները կհանէք:

Տուտօն չորս կողմից շփոթ ու յանդիմանութիւն լսեց, ու տակից էլ մի-երկու դնքստոց, որ այդպիսի լալկան երեխային ժամ էր բերել:

— Վս՛ւյ Չոդօ, բիւրքիմ գոռբագոռ ըլլիս հա, բան չեմ ըսէ, որ պատճառ չդառնայիր ժամ գալու, և հաղիւ ճղելով կանանց կծիկը, շոքի, ևս առաւել ամօթի քրտինքն երեսին ելաւ դուրս:

Քահանան շարունակեց.

— «Ի՛նչ, էն Աստուածը, որ նստել է ոսկեցէ թաղթին, երկու կուշան առել՝ Սերոբէ ու Քերոբէ հրեշտակները, որոնք թրերը հանած զիշեր-ցերեկ դարազու կքաշեն, էն Աստուածը մեր մեղքերը չի տեսնի վերըգիէն:

— «Էս երկօրս փուշ հարսի մէկը, որ էդ ըսի, անունն էլ ըսեմ, Թրափենց Փեփիկը ինչ որ քոք է խաշէ, հիւանդ մալերուն խմցուցէ, իրեն խելքովը գեղ է երէ. դուք հալա կնիկմարդու լրբութեան աշեցէք, թէ ինչ տեսակ գլխէն վեր, Աստծուն հակացէք, թէ ինչ տեսակ գլխէն վեր, Աստուած որ ուզենայ, ռակ բան կրոնէ... Կսես, թէ Աստուած որ ուզենայ, ինքն էդ հիւլնդութիւնը չի կարայ վերջնէ...»

Կանայք, որ ամբողջովին ականջ դառած լսում

էին քարոզը՝ Փէրիկի անունն իմանալու պէս իրար անցան. ու մի խուլ աղմուկ բարձրացաւ:

— «Մնկա՛րք, անիծից արմատներ, հերիք եղաւ, դա՛, դա՛ւմաղաներդ կարեցէք:

Նորից տիրեց լուսթիւն:

— «Դու Խաչօ-Ատա, հալիւոր մարդ ես, դադուար, հերիք կայնիս, նստի. դու էլ միբիշ էնդեն գնա՛ տիրացու Բարսեղ:

— «Հա՛, դեղ կէնէ... Մտքերդ է էսօրէն իրեր թէ վեց տարի առաջ, էն մեծ ժաժի տարին էր, թէ հըլը ժաժը շէր եղէ, լաւ միտքս չէ, քաղբքի Յարութիւնովի սա՛րի մալի մէջ ցաւ ընկաւ. գնաց քաղբէն դոխտուր բերեց, ուղեց դեղ ու դարմանով լաւցնէ. համա էնիկ քանի դեղ ու դարմանին դօռեց, ցաւն էլ էնքան մալին դօռեց. վերջը տեսաւ, որ չիլի, եկաւ առաջս շորաւ, թէ «Տէր-Զօրարարէլ, Աստծա՛ւ սիրուն, վերցու Կարմիր-Զօրաւոր աւետարանդ, թաղա օծած արծթէ խաշը, երթանք մալի մէջ խաշլաւա (խաշլուա՛) էրա, բա՛լքի Աստուած վերըդիէն տեսի, խղճայ, թէ չէ մեռած եմ». էպէս էլ էրինք: Հիմի դուք ի՞նչ շատ մտիկ կուտաք քաղբէն եկած դաւակններուն. էսոնք որ կան՝ բոլորն էլ Աստծու ճարեցէն գուս ելածներ են. վերև աշեցէ՛ք, այ, էնոր, է՛ն չէքիմբաշուն մարերդ բերէք, որ Լոխմանն էլ բովը հէ է. մեր տեղն էլ էն է, դարմանն էլ էն է:

— «Աւետարանը կսէ, թէ մինչի Աստծու մատը մէջը շըլի, մեր մի մաղն անգամ չի ճերմկի. ըսել է էս ցաւը որ կայ՝ իսկը Աստծու հրամանով է, եկել է մեղի պատժելու համար. ի՞նչ կարանք էնէ. Աստրծու հրամանն է, անտրտունջ պիտի տանինք, պիտի

համբերենք. Քրիստոս էլ նեղ օրերին համբերել կը քարոզէ. դուք գիտէք, սիրելիք, եփ որ իրեն Տէրն Մեր Յիսուս-Քրիստոսին խաշեցին՝ ինչպէս հեղ գառը գլուխը խոնարհեց, հէշ մէկ շաքաց, հէշ մէկ «օ՛Փ մարիկ ջան» շրսաւ... մենք էլ համբերութիւնով էնոր պիտի նմանինք:

— «Մեր ձեռքէն եկածն հիմի էն կլինի, որ, թէ կարանք, կիրակի առաւօտ մատաղ կտրենք, գեղի շորս բոլորը թափոր մանգանք, մեղքերուս թողութիւն խնդրենք, մնացածը Իրեն Աստծուն թողնինք:

— «Դէ՛հ, օրհնեալ էք և օրհնեալ եղիցուք:

Ու դառաւ դէպի տիրացուները.

— Տիրացու Մանուկ, տէր-ողորմեան սկսէ:

Տիրացու Մանուկը ծունկ շորեց. նրա հետ ծունկ շորեցին երկու դասի տիրացուները և ժողովուրդը: Տէր-Զօրարարէլն ինքը բարձրացաւ սեղան, ճաղատ գլխից հանեց իւղոտած ֆէսը, հայեացքը յառեց Տիրամօր պատկերին և բազուկները պարզեց վերև:

Տիրացուները նուազ և մելամաղձոտ ձայնով երգում էին տէր-ողորմեան, ժողովուրդը հայեացքը ծով դարձած արտասուակալ աշքերը յառած Աստծու տան կամարներին, բազուկները տարածած վեր՝ սրտաբուղիս ազօթքները վեր էր առաքում. նրա շըրթունքները հաղիւ էին շարժում, որոնց արանքով շշունջը դուրս թռչելով կասես հեռանում-վերանում էր դէպի Ամենաբարձրալը:

Երբ տէր-ողորմեան վերջացաւ, միքանի վայրկեան խորհրդաւոր և խո՛ր լուսթիւն տիրեց, մինչէ

որ իւր աղօթքը վերջացրեց էրէցը, արտասուալի աչքերով դէմքը քսեց ս. սեղանին և յուշիկ քայլերով իջաւ ներքև:

Երբ եկեղեցին դուրս եկաւ, շատերը, թէ կին և թէ աղամարդ շրջապատեցին տէր հօրը:

— Վճւյ կարգիդ հաստատ մնաս, տէրտէր ջան, տո՛ւր, տո՛ւր իդի սուրբ աջդ համբուրեմ:

— Օծեալ կարգդ հալալ ըլլի, Տէ՛ր Զօրաբարէլ, էդ ինչ անկող (կոխտա) քարոզ էր:

— Պաշտում-պատարագդ քեզի օգնական-պահապան ըլլի, տէր հայր, որ մեզի համար էդպէս միջնորդ ես Աստծու առաջ:

Էրէցը գլուխը շարժելով աջը մեկնում էր աջ ու ահեակ համբուրելու և անդադար կրկնում.

— Աստուած օրհնէ, որդի, Աստուած օրհնէ...

IV

Տեսեալ կիրակի առաւօտ աղօթարանը նոր էր կարմրել, որ գիւղի արևելեան կողմում մի բարձր թմբի վրայից կապոյտ ծուխը վեր էր բարձրանում և թեթև հովիկի առջև ցրիւ գալով անհետանում էր օդի մէջ: Թմբի վրայ իրար քովէքով շարած էին երեք կաթսայ, որոնց շուրջը մի խումբ մարդիկ անդադար շարժման մէջ էին. նրանցից ոմանք ձեռքերի ալիշները կաթսաների մէջ ձգած խառնում էին, ոմանք կաթսաների տակի կրակին աթար էին աւելացնում, ոմանք գնում-գալիս էին ամանեղէն և ջուր էին կրում. նրանք մատաղ էին եփում.

Այդ երեք կաթսայից բաւականին հեռու երեք

մեծ քարի վրայ դրած էր շորըորդ կաթսան, որ լքարած է աղբիւրի մաքուր ջրով և բերանը դաստառակով խնամքով ծածկած:

Արևն արդէն Աբուլի սարի ետևից նոր էր դուրս հանել իւր մեծ, կարմիր երեսը, որ եկեղեցու դանգակները սկսեցին հատ ու որոշ դօղանջել. այդ դօղանջը կասես արդարներին լինէր կանչում աղօթելու, հաւատացեալներին լինէր հրաւիրում երկրպագելու: Դօղանջող կոշնակի ձայնի տակ ամեն ինչ հանգիստ էր, լուռ և խաղաղ. բայց յանկարծ եկեղեցու դռնից լսուեց մի շփոթ, մի ազմուկ, մի իրարանցում, մի խռնումն, որոնց մէջ թաղաւորող տիրացու Մանուկի զիւ-բարձր ձայնն էր, որը շարականը տուած փոքր տիրացուների ձեռը ինքը գլուխը վեր բռնած երգում էր. «Որ յանէից Սաեղծող գոյից արարչակիցը». նրա ետևից Տէր-Զօրաբարէլը խաշը ձեռին, շուրջառը վրան պցած, որի մի կողմից խաշվառը կրող տիրացուն էր գնում, միւս կողմից բուռվառ անող տիրացուն, իբրև առանջնորդ հաւատացեալ հօտին՝ շարժուեց դէպի մատաղատեղը. նրա ետևից ընթացաւ ժողովուրդը, որն այդ դուրս գալու բոպէին նման էր այն ձագ տուող փեթակին, որի մեղուններն հեղեղի պէս դուրս են վիժում նեղ ծակից: Բոպէապէս կտուրներն ու փողոցները լքուան մարդկանցով: Հառաշանքների, արտասուքների և աղօթքների մրմունջը տիրացուների ձայնի հետ խառնուած մի անսովոր շարժում, մի վահափառ ուղերձ էր ներկայացնում դէպի Ամենակալը-Ամենակարողը:

Երբ ժողովուրդն հասաւ մատաղի տեղը՝ քա-

հանան բարձր ձայնով սկսեց «օրհնութիւն և փանօք
 չօրը», ու հեան էլ լիքը կաթսայի շուրջը ման գա-
 լը. իսկ տիրացուները սրտաբուղիս ոգևորութեամբ
 կոչում էին «ամէն, ալիւիա, ամէն ալիւիա»-ն: Իսկ
 երբ հասաւ այն խորհրդաւոր-սրբազան ըուպէն,
 որ հարկաւոր էր շուրը օրհնել-օծել՝ երէցն հանեց
 իր գլխից ֆէսը, որից նրա մեծ դէմքը վաղօր-
 դեայն շեշտակի ճառագայթներէ առջև իւր լայն և
 փարթամ, այդ օրը խնամքով սանրած մօրուքի հեա
 աւելի պատկառելի-վեհ տեսք ընդունեց, շոքեց գե-
 տին: մաշտոցն առաւ ձեռը: Նրա հեա ծունկ շոքեց,
 գետնին տարածուեց բազմաթիւ ժողովուրդը, որն
 ամբողջ թումբը բռնել էր, աղերսալի հայեացքը յա-
 ռեց դէպի Աստծու կապոյտ աթոռը և յուսավառ
 մըմնջաց. «Տէր բարեբար, Աբարի՛շ երկնքի ու գեա-
 նի, Քեզ ենք ապաւինել, Դո՛ւ գիտես»...

Նախագահ անասնարոյժն ու թուրք բէգն ևս
 գնացել էին թափօրին ներկայ լինելու. նրանք լուկ
 հանդիսատես չկարացին մնալ, շոքեցին գետնին ան-
 գիտակցաբար ընաղբով, իրենց սիրտն ու հաւատը
 խառնեցին-հաւասարեցրին այն անգէտ, պարզ և
 ռամիկ ժողովրդի սրտի ու հաւատի հեա, և ինքնա-
 բերբար մըմնջացին. «Տէր Թագաւոր, Դու որ Ա-
 մենակարողն ես, ամենի Կառավարիչը կեանք տու-
 ողը, մահ ուղարկողը, Դո՛ւ լսես այս տանջուած սրտե-
 ըի ամբիժ աղօթքը»:

Այդ սրտերին հանգստութիւն և փափկութիւն
 պարգևատրող ըուպէին նախագահի աչքն ընկաւ գիւ-
 ղի կտուրները, և ինչ տեսաւ. ողջ Յ...ի կտուրները
 կասես կաս-կարմիր ներկուել էին. դա հայ գեղջ-

կուհիներէ կարմիր գոգնոցներէ գոյնն էր, սը փայ-
 լում էր արեւի ճառագայթներէ զիմաց:

— Նայիր, պապաշն, նայիր թէ ինչպէս այդ
 գեղջկուհիները ծածկել են ողջ գիւղի կտուրները,
 և ինչպէս ծունկ շոքած, ձեռքերը վեր պարզած հա-
 ւատով և յուսով լի աղօթում են. նայիր, և երանի
 տուր, հագո՛ւր երանի, որ նրանք, այդ անգէն ժողո-
 վուրդը այդ բոլոր թշուառութիւններէ և աւերում-
 ներէ մէջ էլի ունի կեանքի մի յնարան, սրտի մի
 սիւն:

Այդ ըուպէ քահանան վերկացաւ. վերկացաւ և
 ժողովուրդը: Քահանան «օրհնեսցի և սրբեսցի»-ն
 բարձր և անեղակոշ երգելով աղաւնու բերանից ս.
 Մեռունը երեք կաթիլ կաթացքեց ջրի մէջ և աջի
 խաչով խառնեց, ու «Հայր-մերով» թափօրը վեր-
 ջացրեց:

Այդ ժամանակ ժողովուրդը սաստիկ ուժով գը-
 րոհ տուեց դէպի կաթսան այնպէս, ինչպէս ոչխա-
 րը աղին. բարձրացաւ մի իրարանցում, մի աղա-
 դակ, մի շփոթ, մի կանշ ու ճիշ, մի անկարգու-
 թիւն, որ այդ կծիկի մէջ անհնար էր որոշել, թէ
 սրն է հրողը, որը պաշտպանուողը. նրանցից ամեն
 մէկը ըմպանակը ձեռին գրոհ էր տալիս դէպի կաթ-
 սան, որ որքան կարելի է շուտ շուր վերցնէ, շաա
 ջուր վերցնէ, երեսի մեռնոտ տեղից վերցնէ: Իւզ-
 բաշին տեսնելով, որ իրար հերթ չեն տալիս և կա-
 րող են սրբաջրով լի կաթսան պրանել, նրանց կը-
 ծիկի միջից բարձր գոռաց աջուահեակ խփելով,
 — սով որ առաջ գայ խփելու եմ— Մակայն այդ ըո-
 պէին, կեանքի ու մահուան ինդիլը այդ ըուպէին մի

կաթիլ օրհնած ջուրը նրանց համար աւելի թանկ էր, քան աչքը, կրկուր:

Երբ բէզն ու նախագահը վերադարձան տուն, լինը դեռ պառկած էր անկողնում. նա նրանց տեսնելով ձգուեց տեղաշորում և մատերը ձկրտացնելով ու յօրանջելով հարցրեց.

— Թափուրին հասնո՞ք:

— Այն, հասանք:

— Է՛, ի՞նչ տեսար:

— Հաւատ ու աղօթք:

— Հաւատ ու աղօթք:

— Այն, հաւատ ու աղօթք:

— Միմյն... էլ ուրիշ ոչինչ... Իսկ հրանչք...

— Ինքդ բժիշկ ես. նախ գտի՛ր, հնարի՛ր այդ դժբաղդութեան դէմ մի միջոց մի հրաշք, ապա և մի հաւանի՛ր նրանց հաւատին ու աղօթքին:

— Ո՛հ, ազիտութի՛ւն, ազիտութի՛ւն, դեռ սրբան խոր են քո արմատները, որ հաւատն ու աղօթքն անդամ քեզ համար հարստահարւում են—, համարեա անյստի թթի տակ մըմուսց լինը:

ԹՈՐՈՍ ԱՂԻ ՄՈՐԹԱՆՆ ՈՒԼԸ

— Այժմ արդէն նրանք երկունն էլ մեռած են. ես կարող եմ ձեզ պատմել այն դէպքը, որ տեղի է ունեցել իմ մանկական հասակում. այդ դէպքն յիշողութեանս մէջ այնքան թարմ է, այնքան կենդանի, որ կասես այսօր պատահած լինի—, այսպէս սկըսեց Մկայեանց Մարկոսն իւր պատմութիւնը ընկերական մի փոքր շրջանում.

— Ես և մեր հարեան Թորոս աղայի թուր Սանուօն գառնարածներ էինք. ամեն առաւօտ սովորական ժամանակ գառները դուրս էինք հանում գառնոցից, լսառնում իրար հետ, տանում արածացնելու, և օրը ճաշ դառած վերադարձնում տուն:

— Ես երբէք-երբէք չեմ կարող մոռանալ իմ կեանքի դարունը, երբ դեռ ես տակաւին զիւղական պարզ, անպաճոյճ աշխոյժ մանուկ, առաւօտները վաղ վեր էի կենում տեղիցս վաղ տալիս ոչխարանոց, բաց անում գառնոցի դուռը, գառները տանում արածացնելու դարբ մարդագետիները, սեղաւէտ թմբերը, ծաղկադարձ բլուրները, ճեճղպաշարոտ կալերը, ուր վերեւից ջերմացնում էր սակի արևը, հարաւից փչում կենտոնակ հովը, ձորակում կարկաչում վճիտ առուակը, ծաղկից ծաղիկ աղաը-

դում աշխատասէր մեղուն, շուրջս դէսուդէն վազ
տալիս փոքրիկ շնիկս, վերևում ճախրում ու երգում
դեղասէր արտուտը, մօտիկից լսում աշխատասէր
մաճկալի «մաճկալը մաճին» երգն ու հօտաղի «հօ-
տաղ, քչէ վար անենք», անհոգ հարովէլը... որոնք
մի բնական ներդաշնակութեամբ կեանք ու ուրա-
խութիւն էին աւետում-տարածում շորս կողմը: Ես
նայում էի այդ ժամանակ իմ փոքրիկ հեղ և խանարհ
հօտին՝ կարմիր, կապոյտ, սև ու սպիտակ խատու-
տիկ գառներին, որոնք մուշ-մուշ արածելով նոր բը-
սած խոտը անհոգ կերպով կայտռում էին... և չգիտեմ
ինչու, իս լցւում էի մի ինչոր անհուն երջանկութեամբ:

— Երբ արևը դէնէթին մօտենում էր, մենք
գառները բերում էինք ոչխարանոց, փակում գառ-
նոց կոշուած բաժնում, սպասում ոչխարին: Քիչ ե-
տոյ գալիս էր ոչխարը: Տանտիկինը քուղանները
թեւերը դցած գալիս էր ոչխարը կթում, ապա մեզ
խրաւունք տալիս գառները թողնելու մօրերու վրայ:
Ճէնց որ բաց էի անում գառնոցի դուռը, գառներն
հեղեղի նման իրար գլխով թռչելով դուրս էին
թափւում գառնոցից և մա՛-մա՛ անելով վազվզելով
խրենց մայրերին փնտռում. իսկ ոչխարները բա՛-լա՛
անելով դնչերն երկարացրած հոտոտելով իրենց գա-
ւակներին էին որոնում: Նրանք վերջապէս գտնում
էին իրար. գառը շորում էր մօր տակը, պինդ-
պինդ խփում նրա ուրին, որ կաթը վէր անի, ծը-
ծում պտուկներում եղածը շորացնում, վեր կենում:

— Մենք բաժանում էինք գաւակներին մայրե-
րից, ոչխարն յանձնում հովուին, իսկ գառները նօ-
րից տանում արօտ:

— Մի օր էլ ըստ սովորականին, երբ մեր ոչ-
խարանոցի մօտ մեր և Թորոս աղի գառներն էինք
հօ՛գ-հօ՛գ անում, այսինքն միմիանցից ջոկում, մեր
աչքին ընկաւ մի փոքրիկ կապտադոյն փամփրիկ ու-
լիկ, որ երկու հօտի մէջ մոլորուած մկմկալով
դէսուդէն էր դառնում, ու շէր իմանում սր կողմը յա-
րի, որին միանայ:

— Մեր հօգ-հօգին անսովոր լինելուց երևում էր,
որ նա օտար էր լինելու:

— «Սանո՛, էս ո՛ւմ ուլն է—, հարցրի ես:

— «Զգիտեմ:

— «Խոյ ձերը չէ՛:

— «Զէ՛, մենք էգպէս. առանց նշանի ուլ շու-
նինք:

— «Ապա ո՛ւմն է:

— «Զգիտեմ:

— «Օտար ուլ է. հարցնենք տղոցն իմանանք:

— «Ինչի՛ համար իմանանք:

— «Տեսնենք ս՛ւմն է, տիրոջն իմաց տանք, գայ
տանի:

— «Եփ օր իրեն ստքովն է եկէ, էլ ի՛նչ հար-
կաւոր է իմաց տալ, որ գան տանին:

— «Հապա ի՛նչ էնենք:

— «Ինչ էնե՛կներ:

— «Հա՛:

— «Տանենք մորթենք:

— «Մորթենք—, կրկնեցի ես և զգացի թէ
ինչպէս ջանս մի անսովոր դող ընկաւ և սիրտս
սկսեց արագ-արագ խփել:

— «Հա՛, մորթենք:

—«է՛, մեղք չէ՛:

—«Ի՛նչ մեղք... էսքան որ դառ ու ու կմորթեն կուտեն, մեղք է՛է...»

—«Ախր ուրիշի է:

—«Ի՛նչ լաւ, որ ուրիշի է:

—«Ձէ՛, ես չեմ կարայ, տէրտէրս իմանայ կըծեծէ:

—«Ինչի պիտի իմանայ. կտանինք մեր օշխըր— գոմը, էնտեղ կմորթենք:

—«է, պատգ իմանայ չի հեռոտաի:

—«Ինչի պիտի հեռոտաի. հակառակը, կուրախանայ, կգովէ... Մերոնք՝ պտուս, հօրօղբարտիքս, մերոնք բոլորը եփ որ մեր օշխրի մէջ օտար դառ ետ ուլ կպատահի՛ կըռնեն, կմորթեն կուտեն:

—Իմ մանկական ականջին այդ խօսքերը հընչուում էին առաջին անգամ, և թուում էին անհաւատալի, անիրական:

—«Ձէ՛, ես չեմ կարայ, ես տիրոջը իմաց...»

—«Ի՛նչ—, աչքերն երեսիս շուեց Սանուօն.— դու գիտես ինձի... Ու վրայ հասաւ:

—Սանուօն թէև տարիքով մեծ չէր ինձանից, բայց իսկապէս ասած լրբութեան հասցրած յանդուգն էր. ես նրանից վախենում էի:

—«Դու տիրոջն իմաց տուր ու տես հալգ:

—«Ձէ՛, չէ՛—, երկիւղից խօսք տուի ես:

—«Դէ երթանք, ուլը տանինք—, քարչ տուեց իւր ետևից ինձ Սանուօն գէպի իրենց ոչխարանոց:

—Ուլը պառկեցրինք. ես բռնեցի ոտքերը, նա նստեց փորին և սկսեց մորթը:

—Այդ բոպէ ես կատարելապէս խղճում էի

փորրիկ անպաշտպան ուլիկին, որ Սանուօի ծանրութեան տակ ճնշուած մարմնի գալարումներով ուզում էր գլուխը մի կերպ ազատել նրա ձեռքից:

—Սանուօն տեսաւ, որ իւր դանակը չի կարող կոկորդի վրայի փափուկ մազերը կտրել, սուր ծայրը խրեց ներս և ուժով թափ տուեց առաջ, կոկորդը կտրեց:

—Արիւնը դուրս հոսեց: Մենք թողինք վեր կացանք. ուլիկն սկսեց շարշարուել, ոտքերն իրար տալ:

—Այդ բոպէ ոչխարանոցի դուռը ճռռալով բացուեց, տեսնեմ նախ ներս շարժուեց օտանամանը վրան մի սպիտակ ոտք. ապա սև փափաղի սուրուլիկ ծայր, ապա շալուարի լայն փողքերով միւս ոտքը, և ապա շուխին հաղին մի հաստ իրան, որի ուռած փորն ու լայն կուրծքը պարփակում էր լաստիկ փայլուն վերից մինչև գօտին կոճկաւոր արխալուղը: Սա Սանուօի պապն էր, Թորոս աղէն, որ ծանր ու մեծ քայլերով եկաւ, ըստ սովորականին իրենց գառներն համարելու:

—Նա երբ մեզ պատի հետ կանգնած տեսաւ արնոտ ձեռքերով, ուլն առջևներս թապլտուելիս, հարցրեց:

—«էդ ի՛նչ կէնէք:

—«Գառներու մէջ մի օտար ուլ կար, մորթեցինք աղա, էն՛ է—, համարձակ, նոյն իսկ հպարտ կերպով պատասխանեց Պապին Սաուօն:

—«Հայ լաւ էր էրէէ՛, ապրի՛լ.ք. այ, միշտ էդպէս զոշաղ եղէք... Ապա՛, տեսնինք լանն է. գէր է. վաղճւց է միտ չէի կերէ... Ու մօտեցաւ ուլին:

—Ուրն առնելով մեծ լիկ թաթերի մէջ շուռու—
մուռ տուեց, նայեց, ապա յանկարծ վայր ձգեց ձեռ-
քից, աչքերը մեզ վրայ խոփոռեց ու գռուաց.—վայ
ես էն ձեր... Ու յարձակուեց մեզ վրայ:

—Ես առանց պատճառն իմանալու սրտաճար
դուրս թռայ:

—Էհ՞նչ է, ինչի՞ կըքփրես—, վախեցած իմ
ետեկից վազ տալով հարցրեց Սանուօն:

—Շլիկ դըսն է, շան լակոտներ, մեր նոր
ծնած ուրն էք մորթէ...

Ծ Ա Յ Ր Ե Ր

I

Վարդավառի շարաթ երեկոն էր: Հիշտեկ լի-
նելու պատճառով Ծ... գիւղի բնակիչները այդ օրը
սովորականից վաղ էին վերադարձել դաշտից. նը-
րանցից միքանիսը հաւաքուած Մօսիկենց շարգալի
տակ, իրար հետ զըոյց էին անում: Այդ երեկոյեան
խօսակցութիւնն այնքան դանդաղ էր, այնքան տաղ-
տուկ, որ կասես վրան սե քօղ կըուժ լինէր:

—Ռափօն դեռ չէ՞ եկէ—, տիրոջ լուսթիւնն
ընդհատելով հարցրեց Մօսիկենց տան ծերունի Պու-
պուշ Ատան:

—2է:

—Էդպէս էլ ձախորդութիւն. խեղճ մարդը
սաղ օրը ոտով ընկել է գեղէգեղ, տէրտէր չի կա-
րայ ճարէ, որ գայ մեռելը թաղէ:

—Է՛հ—, սիրտը քաշեց Պուպուշ Ատան.—էդ
ձախորդութիւնը միք կարծէ, թէ մենակ Ռափօի հա-
մար է. էդ ձախորդութիւնը սաղ գեղի համար է:

Նրա խօսքերը նստողներին տրամադրութիւնն
աւելի տաղտուկ, մինչև իսկ խղճալի դարձրին: Խօ-
սակիցները սրտերում ինչոր մտախոհելով դէմքերը
թթուացրին և նայեցին երկինք:

Արևմուտքի վարդագոյն ամպերն արդէն զըը-
կուելով արևի վերջին ճառագայթները, կասես ար-
նաքամ դէմքի նման դալկացել էին. նոր ծնած լուս-

նի մահելը սողալով նրանց բարակ շղարչի ետև՝
երբեմն դուրս էր նայում ձեղքերից և իւր թոյլ դող-
գոգացող շողքերը մաղելով երկրի երեսը՝ աղօտ կեր-
պով լուսաւորում էր խօսակից գիւղացիներին գէմ-
քերը, որոնք այդ ուրախ տրամադրութիւն պատճա-
ռող տեսարանի առջև դարձեալ դալուկ էին, դար-
ձեալ վշտալի:

— Մեղք ու կրակէ էս տեսակ բանը:

— Մեղք ու կրակ ըսիր ու պրծանք, մեռածի
համար մեղք բան է ու մեղք բան, սողի համար էլ
աւելի:

— Տ՛ը՛րն, տղէք ջան, էն մեռածի մեղքն էլ
մնացած ողջերունս է—, վրայ բերեց Պուպուշ Ատան,
երբ յանկարծ նրանց առջև կանգնեց բարակ մա-
հակը ձեռնի, փափաղը ճակատից ետ քշած, շէքքէզն
ուսին Ռարօն, և թունաւոր սրտով ժայթքեց.

— Անաստուածներ... էգուց էլ մեռելս գետինն
է մնալու...

Այդ խօսքը կտես մի ծանր հարուած լինէր,
որ Ռարօն իջրեց նրանց սրտին: Խօսակիցները թէ
մի ջերմ կարեկցութիւն զգացին դէպի Ռարօն և թէ
միևնոյն ժամանակ ծանր յանցանք իրենց հողուն:

— Էս ըլլելու բան է, հա՛, ըսէք, էս ըլլելու բան
է, որ ամառ ժամանակ մեռելն երկու օր գետինը
մնայ. էս գեղականութիւն է, էս քրիստոնէի շնորք
է... հայ քանդուի էս տեսակ գեղը, հա՛, որ էսքան
ժամանակ է, անտէրտէր է—: Քարկութիւնից Ռա-
բօի շրթունքներն, ինչպէս և ամբողջ մարմինը դող-
դողում էին. նրա քրտինքի մէջ կորած, կարմրած
գէմքը ինչոր անախորժ արտայայտութիւն էր կը-

լում.— գնացի Տիգրաշէն տէրտէրի քով, թէ «էգուց
մեծ մեռել ունիմ, պատարագով եմ վերցնելու»:

— Մեծ մեռե՛հ... քթի տակ մըմուաց Պուպուշ
Ատան.— մեակամ (միթէ) մեռելի էլ մեծ ու պատի-
կը կայ:

— Անտէր մնայ հարստութիւնը, չիտես Պու-
պուշ Ատա, հիմի սվ որ փող ունի, էնոր մեռելն էլ
մեծ կըլի—, վրայ բերեց նրա մօտինը և սիրտը
քաշեց:

— Գնացի Տիլիֆ—, առջ տարաւ Ռարօն,—
էլ չթողին էլ թէ տէրտէրի երես տեսնիմ, սաղ գե-
ղը վրէս թափաւ. «մկա մընք էրէց լը ձեռնաղբեր
տուեր ենք, մկա խաց լը կիտանք, կպախենք մըլը
ժամ պատարագի լը խամար. յորի ամեն օր էրէցի
աղքաի լը պէս մըլ գեղ կի վաղէք. մկա էրէց խալ
մէկ լը կեղնի, երկուս լը կեղնի. մկա ինչ շատ խո-
զի կխանէք... Մկա մընք լէ խայ քրիստոնի-ա ինք,
վաղը մատող-պատարագ լը ունինք, մըլըլ օր-սի
գերեղմաններ օրինիլս տի տանք... Մկա էրէց ըսած-
լըզ գղալ ևա շերեփ լը չէ, որ ամեն անգամ լը
փոխ իտանք... Մկա շընք իտայ. գինս, մկա էս խեղ-
լը ուրիշ տեղէ ի տար:

— «Ձենք տայ» սրն է. ինչ իրաւունք ունիք
չտալու. այ գործակալի հրամանը ծոցս է». դառան
թէ, «մկա պարուն գործակալ էդ գիւր լը տալու
տեղակ յորի ինք լը չեկաւ ձըր մըուել թաղելու.
ընդոր խամար, որ ունդոնք քաղքցի ին խամ. դո-
բան ին խամ, մըլի լը բանի տեղ չեն ի գներ խամ:
— Էդ ժամանակ տեսնիմ տէրտէրը գեմէն կուզայ.
որ տեսայ՝ ճուաշի, թէ «գօրմկ կտանիմ, իշխա-

նութեան հրամանն է. գանգատ կուտամ սաղ գեղիդ Միբիրական կէնիմ. սօ տէրտէր, արլի երթանք»։ Դարձան թէ «—Այ էրէց, թը որ լի տի գինաս՝ այ շիտակը քզի կսենք, մկա էլ մըր գեղ զոտք չի գնես... Մկա մընք էլ շընք ուզեր...»

—Է՛, տէրտէրն ինչ ըսաւ—, հարցրեց լսողներին մէկը։

—Էն էլ դարձաւ թէ, «յորդի, մկա կի տեհնա ինչ կըրուցեն. վաղ լը շըմ կարայ, թէ լը կուզես մըկըլ օր սի կիգամ...»

—Կճուամ, թէ «տէրտէր, աչքդ բնց, իշխանու թեան հրամանն է», Դարձաւ, թէ «այ, իդա լը իմ իշխանաւորներ...»

—Թ՛իւ, թ՛իւ... անխաւ հարամգարաներ... մարդ էլ էդքան անխիղճ ըլլի, որ տեսնի մեռելի տէրը դէմը կանգնած, էդ տեսակ խօսքեր խօսի—, տաքացած վրայ բերեց մէկը։

—Մշեցի քրդի ջինս են, է, ախր ինչ պիտի ըլլի...

—Ճմարիտ է, էրածները լաւ բան չէ, համա մարդկանց ինչի բան կսես—, խօսեց մի երրորդը. —մարդիկ մի կողմով էլ շիտակ կխօսին. ինչի էտնց վրայ կնեղանաք. նեղանաք մեզ վրայ, որ էս քանի ամիս է առանց տէրտէրի կմնանք։

Լսողները խօսք չգտնելով այդ մասին ասելու, դարձեալ լռեցին, և նայելով Ռաբօի երեսը կատարելապէս մնացին քարացած։

—Աստուած օգորմի Տէր-Մելիտոսի հողուն—, ցածը ձայնով սկսեց Պուպուշ Ատան. էնոր մեռնեկն անցել է հինգ-վեց ամիս, քանի հեղ էս տեսակ

բան է պատահէ, քանի հեղ խօսք է եղէ տէրտէր ջոկելու համար, էլի մնացել է էնպէս... Ամեն անգամ, որ մեռել կամ կնունք է պատահէ՝ մեր քաշածն էս է եղէ. հիմի դուք բէք, ինչ էնէ էս մարդը, որ ջուրն ընկնի... Երկօր է մեռելն աչքերու առաջը պառկեցրած՝ լաց ու շիւանը աներէն անպակաս է. մարդ որ ատն կմանի՝ անեցոց մաղիկ-մաղիկ գալուց միսը վըէն կսարսուի...

Այդ խօսքի վրայ Ռաբօն աւելի զգացուեց ու յուզուեց. նրա ներսը կասես փուլ եկաւ, սկսեց բարձր-բարձր սաստիկ հեկեկալ, «ե՛ւրում, ե՛ւրում ջահէլ ջիւան ախպէրս... ինչքան անբաղդ ես դու, որ կանանչ արեղ մարելէն ետե էլ պիտի անբաղդ մնայիր, սե հողը դըրուելու էլ շալտի արժանանայիր»...

Այդ հեկեկանքը կասես մի կենդանի անէծք, մի անղղջում մեղք լինէր գիւղացիներին համար. անզգայ կերպով նրանց աչքերը տամկացան, և արտասուքի կաթիլները գլորուեցին ցած։

—Էս հայ քրիստոնէի շնորք չէ, դուրբան ձեղի, էս հայ քրիստոնէի շնորք չէ, որ էզուցուան օրը սաղ գեղը մնալու է առանց պաշտում-պատարագի. էդ բանը սաղ մնացածներու համար մահուան հաւասար է. սկիհը, մեռնիմ իրեն, վայ ինձ, վայ ինձ, բերանս ինչ կուզայ, կեցած տեղը ժանգ է բռնէ, էնքան որ անմահ բաժակ չէ լցուէ մէջը. բա էդ ըլլելու բան է. էզուցուան օրը էնքան մանր ու խոշոր մնալու են առանց հաղորդի. մէկել օրը էնքան հին ու նոր գերեզմաններ մնալու են առանց օրհնելու...

— Լնւ կխօսի Պուպուշ Ատան, ես ու իմ Աստուածս, շատ տեղակի կխօսի—, վրայ բերին շորս կողմից:

— Տղայ կըլլի շարթներով Աղամայ մեղքի մէջ կմնայ, շատն էլ մեռանի չհասած կմեռնի, դժողքի բաժին կգառնայ:

Պուպուշ Ատան քանի խօսակցութիւնը քաշացնում էր, այնքան ազդեցիկ էր գառնում նրա ասածը և այնքան լսող էին գառնում ունկնդիրները:

— Ծանր հիւանդ կըլլի՝ տէրաէր շունինը, թէ երթայ վրէն մի-երկու գլուխ նարեկ ես աւետարան կարդայ, նստի հետը խօսի, մեղքերն ու ցաւերը քիչ թեթեւցնէ... էգըքան մեղքերն առել ենք շալկներս ման կուգանք, դեռ էլի չենք մտածէ տէրաէր ունե-նալու մասին:

Տիրեց բաւականին երկար լուծիւն. կասես բոլորի շրթունքները համբացան, լեզուները կապուեցին. ոչոք ոչինչ չէր գտնում ասելու. դա մի դրութիւն էր, որի գէմ այդ բոլակ կուռել չէր լինի. հարկաւոր էր լռել և հնազանդութեամբ ու համբերութեամբ տանել:

— Տղէք ջան, տխրելով ու սուս կենալով բան չիլլի. եկէք առաջ-առաջ մտածենք էս մարդու մեռելն էգոնց վերջնելու համար, էնդից ետև կարգով-կանոնով հաւաքուինք, խօսինք, մեր միջի եղած տիրացուներէն մէկին տէրաէր ջոկենք:

— Զնատ խելօք կխօսիս Պուպուշ Ատան, շնա լաւ կսես:

Ռարօն կսկիծը սրտումը՝ արտասուրն աչքերին

դեռ շուարած դրութեամբ նոյն տեղում կանգնած մնացել էր, որ Պուպուշ Ատան հարցրեց.

— Զեզնէն սրի ձին տունն է:

Լսողներն իսկոյն հասկացան նրա միտքը ու վրայ բերին.

— Իմ:

— Իմ:

— Իմ ձիս:

— Ռարօ ջան, գնա մէկ սանահօրս ձին բեր, ես հիմի և եթ նստիմ, երթամ Սուլաա, էնոնք երկու-երեք տէրաէր ունին, մէկնումէկին խնդրեմ բերեմ: Համա դուք էլ խօսք տուէք, որ քանի ցրտերը չեն ընկէ, մի քահանայ ընտրենք:

— Մեր գլխի, մեր աչքի վրայ—, լսուեց շորս կողմից:

— Հայ Աստուած օղորսի օխտը պորտիդ հողուն, Պուպուշ Ատա:

— Լնւսը կաթէ մեռելներուդ հոգուն, Պուպուշ Ատա—, նրան մօտենալով շնորհակալական երակտազիտութեամբ լացեց Ռարօն:

II

Նօթածին, այսպէս էր Ծ... գիւղի համբայ Ալէքնեց Մկօի պատի եզրօր՝ Խնկանոսի մականունը, միքանի ամիս մնալով Ախալքալաքում այնտեղի վարժապետի մօտ «աւարտեր» էր նօթան, վերադարձել գիւղ, սկսել էր եկեղեցի յաճախել և իւր «կարասի միջէն ելնող» ձայնով սաղ գեղը գարմացնել: Նա այժմ փափաղի փոխարէն գլուխը գնում էր «շապ-

խա», շալուարի լայն փողքերը թողնում էր քաշ, որ ներքևից ծափ էին տալիս իւզած ոտնամանների երեսի հետ, ման էր գալիս գլուխը քաշ և երկու ձեռքը սրտին դրած, բարև բռնած, որ ասէին ինչ խոնարհ տիրացու է, խօսում էր «ասպէս», «անպէս», «սալ», «ած» և այլ «է»ի փոխարէն «ա»-ով արտասանուող բառերով, ինչպէս խօսում են լորպաղ և խալքալաքցիները, հաստատ համոզուած լինելով որ գրարատը (իմա գրական լեզուն) այդ է. մօրուքը սանրում էր մեծ խնամքով, մաղերը կտրում էր ետևի կողմից ալա-գեղջնակ և այլն.

Մեռելաթաղից նոր էր վերագարձել տուն Մըկօն, որ տեսաւ եղբօրը՝ Խնկանոսին իրենից առաջ տուն եկած դարձեալ նստել էր իւր սովորական տեղը, քանոնով պի՛նդ-պի՛նդ խփում էր պապին *) ու երգում, փօօ՛, էէ, վէէ, բէէ, խօօ՛օ՛ . . .

— Դուռումսաղներ, տէրտէր կուզեն. էսորէն լաւ տէրտէրացու, մարդու ի՛նչն է պակաս. գիշեր-ցերեկ իրեն ժամ ու ասմունքի հետ է—, քթի տակ մրմուռաց նա և նստեց սաղրին:

Այդ ժամանակ ներս մտաւ իւզբաշին:

— Բարի աջողում Մկօ Ամի:

— Հայ Աստծու բարի ի՛ն, իւզբաշի աղա, բարնով. հրամմէ՛, հրամմէ՛ էսպէս օջիսի գլուխը:

Իւզբաշին տրեխները հանեց, հողոտած ոտ-

*) Պոպ ասում են օդայե սաղրի (Թախտ) երեք ճաղեց մէկի՝ հայրենի գլխին, որ բարձր է, կողը դուրս սղոցած: Այդ մարդը ճաղը մեր պ տառի նմանութիւն ունի հակառակ դերքով:

քերը միքանի անգամ խփեց տափին, իրև թէ մաքրեց, տրեխները խնամքով դասաւորեց դառապայի տակ իրար մօտ, բարձրացաւ վերև:

— Է՛, բարնով իւզբաշի ջան, հագնւր բարի. էլ ինչ բարիդ հարցնեմ:

— Գոհանամ, շուքրեմ *):

— Աղջի նարը՛ն, աղջի, սլ կայ էղտեղ:

Մկօյի ձայնի վրան եկաւ դուան մօտ կանդնեց քիթ ու բերանը ետզմայով փաթաթած մի գիրուկ, թութուշիկ հարս:

— Բեր օջախը վառէ, գլուզումը վընյ դիւր:

Իւզբաշին սւրախացաւ, որ շայ էր խմելու, աւելի քիփ տեղաւորուեց բարձի հետ:

— Դէ, կեանքիդ ու արեիդ մատաղ, կանչելուս պատճառը ինքդ լան գիտես. բեզնէն շատ բան է կախուած, շունքի էս սահաթիս սաղ գեղի տէրն ու թաղաւորը դն ես. ուղենաս բոլորիս էլ թեւերը ետևներս կխապես, Սիրիւ քշել կուտաս...

Ո՛հ, ողորմելի փառասիրութիւն... օձը բնէն հանսղ լեզու...

Իւզբաշին այնպիսի մի հպարտութիւն զգաց, որ ինքն էլ չիմացաւ, թէ այդ բոպէ ինչ էր, ինչի էր նման. կասես նրա երկու թևից բռնեցին վերև բարձրացրին...

— Է՛ս սահաթիս, որ հրամայես, «Մկօ, աղէդ բեր առաջս մատաղ էրան, խնայողը չեմ. համա ախպէրս՝ Խնկանոսը ինձի համար սաղ աշխրբէն վեր է. շիտակ է. պատի ախպէրս է, համա Աստուած առաջ քեզի կեանք տայ, ետև ախպօրս, ետև ինձի:

*) Շեւքեւը թ. = շնորհակալութիւն:

Խնկանոսը որ մինչ այդ փօ־է-վէ-ով էր դրա-
դուած, այդ խօսքերից ոգևորուած աւելի սառաիկ
զլեց:

Այդ ժամանակ պորտը ցայելով ներս մտաւ
Թըքախառն վրացնակ տարազով մի բարակ և եր-
կար բոյով անձնաւորութիւն, որ թէև Ծ...-ցի էր,
սակայն գեղջնական ոչինչ չէր թողել վրան:

— Բարի իրիկունն աղաներուն:

— Յայ Աստծու բարիքին, Պաւլէ կնեազ, բա-
րով. հրամմէ, հրամմէ էսպէս օջիւր գլուխը, իւզբա-
շուս գլխացը:

— Բարով եկար Պօղոս բնկ—, իւր կողմից չե-
ղած բակին ու սուտ կնեազին բարեկց իւզբաշին:

Պօղոսը, կամ ինչպէս գլուխում նրան կոչում
էին Ամպարտաւան Պօղոսը ձեռը տարաւ բերանին,
ետոյ աչքին, ետոյ ճակատին և ապա օդի մէջ: Ապա
չուխայի լայն թեքերը ետ ծալեց, մատերի երկու
ծայրերով սրբեց-սրեց բարակ պեխերի երկար ծայ-
րերը և հանեց ծխատուփը:

— Դէ, Միօ Ամի խօսքիդ թելը մի կտրէ:

— Աւելորդ խօսելու ինչ կայ, Պաւլէ կնեազ
Չան. իմ խօսելս հեռի ձեզնէն, ձեզի չհասկցողի
տեղ զնեւ կըլլի. հրէն, առջններդ է, կայ ու կերե-
ւայ. թէ անարժան է՝ միք կամենայ:

— Խօօ՛, նէէ՛, պան, փօօ—, շնայելով նը-
բանց խօսակցութեան էլի իր նօթան էր շարունակում
Խնկանոսը:

— Մպասիր, ինչպէս թէ «անարժան»—, ցոյց
տալով, թէ սաստիկ վիրաւորուած է «անարժան»
խօսքից, որ Միօն ուղղեց եղբօր վերարերմամբ, ա-

ուաջ տարաւ Պօղոսը,—մենք տիրացու պարոն Խըն-
կանոսի ուսումը, գիտութիւնը շխեհք, ինչ է, որ
էդ աեսակ կիսօսիս:

— Էդ էդպէս է. Պօղոս բակ Չան, շխանկ է,
համա Միօ Ամու ըսածն էնէ, թէ Մարանջոնց Գաւ-
թի մանչուն Քիստոսին էլ ուզող կայ:

— Ո՞վ, էն թիգուկէս՞ը... մեակամ ես մե-
ուած պիտի ըլլեմ, որ էնիկ տէրտէր դառնայ... Տէր-
տէրութիւն չէ՛ էնոր գիւլիւլով տալու է, գիւլիւլով...

— Զիտակ կոէ Պաւլէ կնեազը, ես իմ Աս-
տուածս—, վրայ բերին նոր ներս մտնողները,— էն
օրս էն խայտառակութիւնը հանեց շայիլը (խոտա-
տեղ), էն խայտառակութիւնը, որ...

— Տօ, դուք էստեղ բանի անկաջ էրէք—, ա-
ուաջ տարաւ Պօղոսը,— վիճակ ենք ցրէ, շայիլը բաժ-
նել պըծել ենք. մէկ էլ էսիկ եկաւ, թէ «դու հա-
րամ ես. քու տեղդ լաւն է, մերը վատը. փոխենք.
տօ, կսեմ, էն վախալ որ վիճակ կցրէինք խելքդ
սրտեղ էր. ինչի՞ ձէն չհանեցիք»... Գարձել է կսէ,
թէ «ես գիտէի, թէ լաւ տեղն ինձի է ընկնելու»...

— Դէ սու իւզբաշի Չան, սու, սու մեզի օրհ-
նէ—, օղու գաւաթը նրան մօտեցրեց Միօն:

— 2է, առաջ Պօղոս բակին տուր:

— 2է, սու, լաւ ձեռք է. էսօր-էսօր իւզբաշին
զնւ ես, եօլը քուկդ է—, վրայ բերեց Պօղոսը:

— Է՛, Միօ ամի, Աստուած առաջ-առաջ տի-
րացու Խնկանոսին իրեն մուրաղին հասցնէ, ետև
օջախդ միշտ և հանապաղ էսպէս չէն ու պայծառ
պահէ. Պօղոս բակ, քեզի էլ միշտ Աստուած էդպէս

դոչազ պահէ, բարեկամիդ հետ բարեկամ, գիւշմնիդ հետ գիւշման:

— Զապա ինչ է. լաւ կսէ իւզըաշին. մարդն էն է, որ շուտիւնն էլ ձեռնէն գայ, մարդկութիւնն էլ—, Պօղոսի հասցէին խրախուսական շնջացին միւս նստողները:

Երկրորդ բաժակը վերցրեց Ամպարտաւան Պօղոսը. նա փափազը գլխից վայր առաւ, դրեց գետին ու դառաւ.— անյ, ս՛վ որ էսօրուայ խօսքէն ետ դառնայ՝ գլխուն կնկայ լաշակ ունենայ ծածկած. խօսք մէկ, Աստուած մէկ. մեր տէրտէրացուն տիրացու պարոն Խնկանոսն է. մինչի էնոր մեր գլխուն տէրաէր ձեռնադրել շտանք, հանգիստ շնքստինք. իմ մասին անհող եղէք. ես խօսքիս տէրն եմ. ես Պօղոս՝ բնկն եմ, ինձի Պաւլէ կնեանդ կսեն. սս՛ղ ըլլեք—, ու կոնծեց:

Իիրուկ, թութուշիկ հարսն սկսեց թէյ մատուցանել:

— Ես էգօրէն լանն ըսեմ—, առաջ տարաւ միւս եկողը,— միքանի օր առաջ ինձի փողոցի մէջ բռնեցուցել է, թէ «Մանդրօ, ինձի ինչի՛ չես ուզէ, որ տէրաէր ըլլիմ էս գեղի վրայ. ըսի «քէէս» չեմ. չեմ ուզէ». դարձաւ թէ «սպասիր, թէ քու մկիտանդ փակել շտամ, նաշախիկին դանդառ չգրեմ» ես Քիստոսը շըլիմ: «Տօ, կսեմ, ուղ եղի քանի ոտքիս տակ չեմ առէ, քեզի շղնամիշ չեմ էրէ...» Սոբըլսի մէջ կճուայ, «ամօթ քեզի, ամօթ այդի փափղիդ, հազար ամօթ, որ գլուխդ ես գրէ...»

— Չայի հետ փունջ ս՛վ կկամենայ—, Սանոօի պատմութիւնն ընդհատեց Մկօն:

Բոլոր հրաւիրուածները աչքերը մնացին երկրորդ շէին:

Մկօն առանձին շախով օդու շիշը դրեց իւզըաշու ե Ամպարտաւան Պօղոսի մէջտեղը սեղանին:

— Գուք որ հիմի էսդից կերթանք, կիմանոք, ամեն մէկդ հաւաքեցէք ձեր մարդոցը, խրատ տըւէք, որ բերններէն ինչ որ կուզայ՝ ընտրութեան օրը շինայեն. ըսեն, թէ պաս ուտող է, ժամ շի երթայ, ֆարմասոն է, Աստուած չի ճանչէ, աղջիկ խաղցնող է. խառնակիշ է... մի բան կմնայ, էն էլ ես կսեմ:

— Եղ ի՛նչ է որ Պաւլէ կնեանդ շան—, հետաքըբբուած հարցրին շորս կողմից:

— Չեք ի՛նչ բանն է. եփ որ էնտեղ կսեմ, կիմանաք—, գլուխը թափ տուեց Պօղոսը ե յօնքերը մի վերշիկ վեր քաշելով պունշը ֆուշտացրեց:

Տիրեց լուրթիւն, որի ժամանակ լսուում էր թէյարանութեան ֆուշտոցը:

Այդ ժամանակ տիրացու Խնկանոսը մի-երկու անգամ հազաց, կոկորդը մաքրեց, երգեց՝ փօօօ, էէէ, վէէ, բէէէ ու դառաւ.

— Ինձի խօսք չի հասնի, քանի որ մեծ ախպէրս էգտեղ նստած է, համա թէ իրաւունք կուտաք, հեռի ձեզնէն, հեռի ձեր յարգէն, մի քանի խօսք կուզեմ ըսեմ:

— Ըստ, տիրացու Խնկանոս, ըստ, հակառակը, մենք կուզենք, որ դու միշտ խօսիս մենք անկաջ էսենք—, վրայ բերին շորս կողմից ե հետաքըբբուցին, թէ ինչ էր խօսելու տիրացու Խնկանոսը.

— Եփ որ քաղաքը կկարգայի, նօթա դաս

առնէի, սաղ քաղաքը շաշմել մնացել էր վրէս, թէ ինչ խորը գիտնական տիրացու է, իսկը քաղքի արժան, ափսոս չէ էդ տեսակ ձէնով-ուսուսով տիրացուին, որ էն տեսակ էչ գեղացոց մէջ է:

— չըպը գիտէք թէ մեզի պէս անգէտ են, որ մարդն էլ մէկ հաշուեն, մարդակն էլ—, վրայ բերին մի-երկուսը:

— Քանի հեղ—, առաջ տարաւ տիրացու Խընկանոսը—, աստուածբանութեան մէջ վէճ ունեցանք էնտեղի տէրտէրներու հետ, բոլորի էլ բերանը կապեցի, ինչպէս որ գուլպի թելի վրայ գէլկապ կէնեն՝ գէլերու բերանը կկապեն, որ գիշերը դուսը մնացած զրսադներուն շուտեն. փօ՛, է՛, վէ՛է՛... հա՛, համա էդ բաները մեր գեղացիք ինչ կհասկընան. գլուխ գովել չըլի, Աստուած հեռս տանի, հիմի էս տիրացու տեղովս հարիւր տէրտէրի մէջ որ նըստեմ՝ թէ յիծծընէն ցած ըլլիմ, մի սաքսանէն (80) էլ վեր կըլլիմ, էլ սւր մնաց տէրտէր դառնալէս ետե, որ գիտութիւնս կաւելնայ. բէ՛, խօ՛, նէ՛, պա՛, փօ՛, փօ՛օ՛, փօ՛օ՛օ՛—, որքան կըծքումը շունչ կար, կոկորդում ոյժ՝ ձիգ տուեց նա:

— է՛ֆֆ, տիրացու Խնկանոս, հալալ ըլլի նօթածի անունդ. մեզի դուրացուցիր. էդ ըսածդ նօթամ է:

— Հասլա ինչ է, նօթա է, էն էլ խրթին տեղերէն:

— Դէ մի բան ըսա, մի տաղ ըսա անկաջ էնենք—, խօսեց Պօղոսը և օգնեց թուլութիւնիկ հարսին խոնչան դնելու:

Նարընը հացերն երկարութեամբ կխոսածալ արած դարսեց խոնչայի ափերի հետ, երկու երկար

փեշկիրն (անձեռնոցիկ) էլ երկու կողմից երկարացեց նրանց վրայ:

— Պօղոս բակիս թասի վրայ մի բան ըսա, տիրացու Խնկանոս:

Պօղոսը մի առանձին անձնասիրութեամբ յետուեց բարձին և սպասեց երգին:

— «Կնպուտ երկըն քու-ս՛ւմ,

— «Աստղեր են փայ լ՛սւ-ս՛ւմ:

— «Կնպուտ երկընքում, աստղեր են փայլում, այլ է լուսնիակը»...

— Էս գիտէք, Հայաստանի վրայ է կապած—, սկսեց բացատրել նօթածին. — եանի կապուտ երկընքը՝ Հայաստանն է, աստղերը՝ տէրտէրները, լուսնիակը՝ այլ է, ըսել է մէկ է՝ կաթուղուկոսն է:

— Կտեսնիք դրկըցներ, կտեսնիք, թէ ինչ խորերէն կխօսի—, աջ ցուցամատով մի-երկու անգամ խոնչայի ափին թակեց Պօղոսը:

— Հալընթ, ասում է առէ, խորերն է անցէ, խոյ մեզի պէս աշխրբէն բէխարար հայվան չէ մնացէ—, վրայ բերին իւզըսալու հետ միւսները:

— Էն փառքը, որ կըցանկանք քեզի համար, քեզի արժան ըլլի, Աստուած մուրազիդ հասցնէ. քուրիկ, սոյ ըլլիս, քեզի էլ մէկ օր իրիցկին խանում ըսենք—, նրա գիրուկ թշերից և աշքերի սևութիւնից բերանի ջրերը գնացած թօթովեց Պօղոսը և բաժակը դատարկեց:

— Ո՞վ, էն թիղուկէս՝ գեանի-բզէզ Քիստօն պիտի գէմս ելնի. էն տեսակ խորն ու խրթին տեղերէն հարց տամ, որ չիմանայ, թէ ձեռնէս սւր փախի, որ ազատի, որ մկի ծակը տասը թիւմնով ու-

առնէի, սաղ քաղաքը շաշմել մնացել էր վրէս, թէ ինչ խորը գիտնական տիրացու է, իսկը քաղքի արժան, ափսոս չէ էդ տեսակ ձէնով-ուսուսով տիրացուին, որ էն տեսակ էշ զեղացոց մէջ է:

— չըպը գիտէք թէ մեզի պէս անգէտ են, որ մարդն էլ մէկ հաշուեն, մարդակն էլ—, վրայ բերին մի-երկուսը:

— Քանի հեղ—, առաջ տարաւ տիրացու Խընկանոսը—, աստուածը անութեան մէջ վէճ ունեցանք էստեղի տէրտէրներու հետ, բոլորի էլ բերանը կապեցի, ինչպէս որ գուլպի թելի վրայ գելկապ կէնն՝ գէլերու բերանը կկապեն, որ գիշերը դուսը մնացած զրոսողներուն շուտեն. փօ՞, է՞, վէ՛է... հա՛, համա էդ բաները մեր գեղացիք ինչ կհասկընան. գլուխ գոզիկ շըլի, Աստուած հեռո՛ւ տանի, հիմի էս տիրացու տեղովս հարիւր տէրտէրի մէջ որ նըստեմ՝ թէ յիծծընէն ցած ըլլիմ, մի սաքսանէն (80) էլ վեր կըլլիմ, էլ սւր մնաց տէրտէր դառնալէս ետե, որ գիտութիւնս կաւելնայ. բէ՛, լսօ՞, նէ՛, պա՛, փօ՞, փօօ՞, փօօօ՞—, որքան կըծքումը շունչ կար, կոկորդում ոյժ՝ ձիգ տուեց նա:

— Է՞ֆֆ, տիրացու Խնկանոս, հալալ ըլլի նօթաճի անունդ. մեզի դուրացուցիր. էդ ըսածդ նօթաճ է:

— չապա ինչ է, նօթա է, էն էլ խրթին տեղերէն:

— Դէ մի բան ըսա, մի տաղ ըսա անկաջ էնենք—, լսուեց Պօղոսը և օգնեց թուրքուշիկ հարսին խոնչան դնելու:

Նարընը հացերն երկարութեամբ կխաածալ աբած դարսեց խոնչայի ափերի հետ, երկու երկար

փեշկերն (անձեռնոցիկ) էլ երկու կողմից երկարացեց նրանց վրայ:

— Պօղոս բակիս թասի վրայ մի բան ըսա, տիրացո՛ւ Խնկանոս:

Պօղոսը մի առանձին անձնասիրութեամբ յենուեց բարձին և սպասեց երգին:

— «Կնպուտ երկըն քու-սւմ,

— «Աստղեր են փայ լո՛ւ-սւմ:

— «Կնպուտ երկընքում, աստղեր են փայլում, այլ է լուսնիակը»...

— Էս գիտէք, չայաստանի վրայ է կապած—, սկսեց բացատրել նօթաճին.— եանի կապուտ երկընքը՝ չայաստանն է, աստղերը՝ տէրտէրները, լուսնիակը՝ այլ է, ըսել է մէկ է՛ կաթուղուկոսն է:

— Կտեանիք գրկըցներ, կտեանիք, թէ ինչ խորերէն կիսուի—, աջ ցուցամատով մի-երկու անգամ խոնչայի ափին թակեց Պօղոսը:

— չալբաթ, ասում է առէ, խորերն է անցէ, խոյ մեզի պէս աշխարհէն բէխարար հայվան չէ մնացէ—, վրայ բերին իւզրաշու հետ միւսները:

— Էն փառքը, որ կըցանկանք քեզի համար, քեզի արժան ըլլի, Աստուած մուրազիդ հասցնէ. քուրիկ, սող ըլլիս, քեզի էլ մէկ օր իրիցկին խանում ըսենք—, նրա գիրսիկ թշերից և աշքերի սեռութիւնից բերանի ջրերը դնացած թօթովից Պօղոսը և բաժակը դատարկեց:

— Ո՞վ, էն թիղուկէս՝ գեանի-բղէզ Քիտոճն պիտի դէմս ելնի. էն տեսակ խորն ու խրթին տեղերէն հարց տամ, որ չիմանայ, թէ ձեռնէս սւր փախի, որ ազատի, որ մկի ծակը տասը թիւմնով ու-

դենայ՝ չգտնի—, աւելի ոգևորուած առաջ տարաւ Խնկանոսը.— օրինակ, որ հարցնեմ «արեւելք դըրախտին, արևմուտս հօրս», չէ ներողութիւն «մօրս վերջին», ինչ պիտի ըսէ, հա, ըսէք տեսնիմ ինչ պատասխան պիտի տայ. կամ թէ, որ հարցնեմ, թէ «Յովհաննէս Աւետարանիչը քանի մարդ սաղ-սաղ գըլ-խըվէք հողի մէջ թաղեց», ինչ պատասխան պիտի տայ:

— Էդ դճւք գիտէք, էդ մենք ինչ գիտենք—, հաւի միսը բերանները տանելով խօսեցին հրաւիրուածները:

— Էդ հէջ մէկըմ շիտէ, էդ մենակ են գիտեմ:

— Թա՛ւր՛ւր՛ւր—, շնչաց Մկօն. — ամբաստու Խնկանոսը որ մէկ բերանը լանայ՝ էլ վերջը չկայ, ջրի պէս կթափէ: Էնքան որ նետըղին կայ, չի պարպի—, և ձեռը շարժեց օդում:

Ընթրեքը վեց շիշ օղիով վերջացաւ, որից հրաւիրուածները տաքացած վերկացան գնալու: Մկօն բոլորին ձեռ տուեց և ճանապարհ դրեց մինչև դրսի դուռը. իսկ իւզբաշու բռն մէջ մի կարմիր տասանոց դրեց ու ականջին փսփոսաց.— մի էսքան էլ եփ որ օրշշի պրիզաւորը գլաւուն հաստատել տաս:

Օդու ազդեցութիւնից Խնկանոսն իրանով սաստիկ ոգևորուած դառաւ իւր ամուսնուն.— տեսա՛մք, նարը՛ն ջան, տեսա՛ր ինչ էրի, բոլորի էլ բերանը բաց թողի. էրնակ քեղի, որ ինձի պէս էրիկ ու... գէ արի, արի մէկ պաղեմ...

— Ըմանն, դու էլ վախտը գտար—, շնչաց նարընը և փախաւ դուրս:

III

Քացի նօթածուց Ծ... գիւղում քահանայութեան համար մի ուրիշ թիկնածու ևս կար, որ սովորել էր Ներսիսեան դպրանոցում. դա Մարանջոնց Դաւթի որդի Քիստոսն էր, որ երկու տարի առաջ դուրս գալով դպրանոցից, ուղեցել էր մնալ Տփլիսսում, ինչպէս այժմ մոլի ախտ է դառել գիւղական շատ երիտասարդների համար, եթէ ոչ բոլորի, ճարել պաշտօն և հան դիտտ ապրել. բայց իւր պաշարով անհամապատասխան գտնուելով կէանքի էական պահանջների առաջ, երկար ժամանակ աշխատել էր, սակայն ոչինչ չէր վաստակել... Եւ այդպէս բաւականին ժամանակ մնալուց ետոյ երբ արդէն մաշուել էին նրա շորերը, կոշիկները չքացել ոտքերի տակ, գլխարկը խունացել և նրա եղբները հիւանդացած անասունների ականջների նման լօշ-լօշ կախ ընկել, օր-աւուր քաղցածութիւնը ներսից գլուխ բարձրացրել՝ ստիպուած նա վերադարձել էր գիւղ, ուր կեանքից ամեն մի արդար թէ անարդար մերժուածի ու հալածուածի համար քրիստոնէաբար բաց են դռները, և մտքում դրել էր քահանայ դառնալով ապահովել իւր բազուն ու կեանքը:

Մարանջոնց Դաւիթը թէև անձնապէս զօրեղ չէր ինչպէս Ալէքինց Մկօն, բայց ունէր բաւականին մեծ թուով ազգ ու երամ, որ այդպիսի խնդիրներ ըում զործում էին միացած ոյժերով: Քիստոսը նըրանց համար իւր «ուսումով» մի պարծանքի առարկայ էր. և ոչ թէ միայն ինքը Դաւիթը, այլ ամբողջ

Մարանջոնց աղբը հպարտանում էր, որ իւր ցեղի մէջ առաջացել է մի «ուսումնական» անձն:

Քիստոսն ինքը հեռու պահելով իրեն գիւղական ժողովրդի հետ սերտ յարաբերութիւններէ՛ց՝ իւր միտքը սնուցել էր նրանով, թէ գիւղացիները մեծ զոհողութիւն պիտի համարէին իրեն գիւղ վերադառնալը քահանայանալու նպատակով... հետեապէ՛ս պարտական էն իրեն յարգելու և լսելու: Սակայն ժամանակի ընթացքում նրա մտքում սնուածը չէր իրականացել:.. Նրա ասածով «չնչին գիւղացին» նայելով նրա վարմունքին ու բարքին չէր մոռացել իւր անձն ու պատիւը, ու լուելեայն հրաժարուել էր յարգանք տածելուց... Այդ երևոյթը աստիճանաբար ծնեցրել էր նրա մէջ զայրոյթ, որ նա առանց անալիզի ենթարկելու նրանց կողմի հոգեբանական պատճառաբանութիւնը՝ արդարն ու իրաւատէրն իրեն էր համարել: Եւ այն դէպքերում, երբ որեւէ առթիւ իրան լուելեայն արհամարհում էին, կամ կարճ խօսքով ազդու պատասխան տալիս՝ նա պետքերն առնում էր ատամների տակ կոծոտում և պապիրոսը երկու դեղնած մատերի մէջ բռնած բերանը տանելով պ՛ւ՛ւհ-պ՛ւ՛հ ծխում:

Դարձեալ մի այդպիսի դրութիւն տիրեց նըրան, երբ իրիկնապահին ներս մտաւ նրա հայրը Դաւիթը ու նրա բիձու որդի Սիմօնը. Դաւիթը ինչոր բարկացկոտ հայեացքով նայեց դէպի նրա կողմն ու յայանեց, որ հետեալ կիրակի ժողով է լինելու, քահանայ են ընտրելու, որ Ալէքենց Մկօն ահագին պատրաստութիւն ունի, որ գիւղացիները

դէպի նա՝ Քիստոսը վատ են տրամադրուած, վատ են խօսում նրա հասցէին...

Ս'ի անզուսպ կըրքի փոխուեց Քիստոսի զայրոյթը, երբ հօրից լսեց իւր հասցէին ուղղած տոնով լուրի հազարդումը: Նա այդ բոպէ մի կուլ, ընդդիմախօսութիւն, հարց-պատասխան, բացատրութիւն, վերջապէս անարգանք էր վնասում, որ ասէր, թափէր նախ այն մարդկանց գլխին, որոնք յանդիմանական տոնով շատ անգամ հաղորդում էին իրեն գիւղացիների դժգոհութեան ու արհամարհանքի մասին, յանցաւորն այդ բանում իրեն Քիստոսին համարելով, երկրորդ այն բոլոր «աւամիկ» գիւղացիների դէմ, որոնք արտաքինով սաւստիկ և հանգիստ ցոյց տալով՝ իրենց մտքի մէջ իրենց խօսուն լեզուն ու աղմուկն ունէին և իրեն Քիստոսին չէին կամենում ընդունել իրենց սրտի մէջ, չէին սիրում ու յարգում, բացի այդ ինչոր մեղմ կերպով կիճ էին հանում...

— Ը՛նհ —, բուն կըրքով ֆշշաց նա, տապ օղբ ծխի և բարկութեան հետ միասին դուրս թողնելով և գլուխը շարժելով:

Դաւիթն հասկացաւ որդու հոգու միջև կատարուածը, էլ շուզեց այդ առթիւ երկարացնել և կանչեց հօտաղին.

— Տըմանչ, Կորէլ:

— Համմէ:

— Մէկ գնա մեր Խանեմին, Տօնէին, Կուճոյին, Իւվանին, Պուլտուն, Թրափին, Տնկեմին, մի խօսքով մերոնց բոլոր թախումին կանչէ գան. էսգից էլ գնա սանահօր էկատին, Այվաղին ու Քար-

Թուին իմաց տու, թէ հաւաքուել են, ձեզի կսպասեն, իմացանք:

— Իմացայ, հրամանք ես:

— Դէհ:

— Դան, պըս-պըս —, իբրև թէ ձի է վարում պուօշներով ճղղացրեց Կորէլը և թուա դուրս:

Մինչև հրաւիրուածները վաղը Դաւիթը վեր ելաւ սատրը, բաց արեց պատի միջև եղած պահաւանը, նայեց լիքը շէրին և մի գաւաթ ածելով տուեց Սիմօնին, մի հատ էլ ինքը խմեց, ապա մըտաւ Թոնրատուն իրիկնահացի մասին հոգալ տալու:

— Էլի ինչ է ամպոտէ —, հօրը հասցէին խօսելով հարցրեց Սիմօնին Քիստոսը:

— Թիթիզ մարդ է ջանքում, մի նեղանայ... էսօր միքանի գէշ բան են ըսէ քեզի համար, սիրտը ելել է, էդ է...

Այդ խօսքից կիրքն աւելի տիրեց նրա սրտին ու հոգուն, նա ջղերը լարեց, բռունցքները պինդ հուպ տուեց և գերասանական շարժումով խօսեց:

— Բաւական չէ էս ազէտ հասարակութիւնը, կամ ճիշտն ասած գիւղական յիմնը ամբողջ դատապարտում ու նեղացնում է ինձ, դրա արարմունքն էլ աւել. ասեմք գիւղացի անասունները խաւարամիտ յիմար են, շէն հասկանում... հօ ինքը քշից-շատից հասկանում է. ասել եմ, խօսել եմ, հասկացրել եմ, թէ այդ բոլորը ինչոր կայ մեր այժմեան գիւղական կեանքում՝ յիմնը, անմիտ, աննպատակ բաներ են, որ ոչինչ կատարեալ, ոչինչ բաւարար հետեանքի շհասցրած՝ ժողովրդին լոկ թողնում են միևնոյն խաւարի ու ազիտութեան մէջ. հարկաւոր է ճղել,

պատուել այդ սուտումուտ սարքովի բաները, դէն շարտել. հարկաւոր է ուսում, հարկաւոր է լնյս, լնյս, առաջ դիմել, ազատ մտածել... ինչ բաներ են էս պնսէ, էս ծէս է, էս տատական է, էս պապական է, էս խնամութիւն է, էս քաւորութիւն է... ինչ բաներ են Աստուած կսիրէք էդ ախմախութիւնները... դերօ, դերօ... պիտի քանդել, քանդել այդ բոլորը հիմքից, ինչպէս ասել է մեր մեծ մարդկանցից մէկը, որ նորը կարենաս շինել...

— Վնաս չունի, հէր է, մի նեղանայ —, պատասխանեց Սիմօնը, որ Քիստոսի ասած խօսքերից այնքան բան հասկացաւ, որքան Քիստոսն իւր ասածի իմաստը...

— Մէկ տէրտէր ըլլիմ, ես գիտեմ —, վրայ բերեց Քիստոսը, երբ ներս մտաւ նրա հայրը Դաւիթը, և հարցրեց գէմից եկող Կորէլին:

— Հը՛ը՛, ինչ խաբար:

— Բոլորն ըսին «լաւ կըլի կուգանք», հըմը...

— Ի՞նչ հըմը:

— Քարթուն ըսաւ, թէ «գործ ունիմ, չեմ կարայ»...

«Ը՛ը՛ը՛, գործ ունիմ», մտքի մէջ կրկնեց Դաւիթը. «ամենից պէտքականն ու երկիւղալին գիւղի մէջ էն է, էն էլ՝ գործ ունիմ»... ու ծածկուեց խօտու ու անախորժ արտայայտութեամբ:

— Դէ բն, դէ բն օջախը վառէ, ետև գնա խաւում ապլայիդ քով օգնէ:

IV

—Դէ՛, համ շայլ խմենք, համ էլ խօսինք, ժամանակը կարճ է. հակառակ կողմն ընկել է գեղը, ամեն մէկին իրեն կողմը կզբաւէ—, թէ՛յի բաժակը վերցնելով խօսեց Սիմօնը և նայեց հաւաքուածների երեսին, որ բռնել էին սաղ գոմի օդէն:

—Մենք, Սիմօն ջան, պիտի կիրակի օրուան շսպասենք. առաջուց մեր գործը կսկսենք, օրշէի պրիզովօրը կզբենք, կհաղբենք, հալա դեռ ինքներս էլ կստորագրենք, մնացածն էլ կխրակի ստորագրել կուտանք:

—Լաւ էք միտք էրէ, լաւ—, շայի ֆռշտոցի հետ լսուեց շորս կողմից, որ մի խուլ բայց անընդհատ աղմուկ էր առաջացրել օդայում:

—էդ լաւ—, ձայնեց Քիստոսը.—ասենք էդ բանը գլուխ եկաւ, ապա ռոճիկ. ապա տո՛ւն. պայման...

—Սը՛ս —, իսկոյն նրա ականջին փսփոսաց Սիմօնը,—էդ էստեղ մերոնց քով ըսիր, ոչինչ, ուրիշ տեղ մի ըսէ, խալխի անկաջը կընկնի, ետև գործդ բոլորովին խաբար կըլլի...

Քիստոսի համար մի անճեղհի կուխ էր այդ առաջարկութիւնն իրեն մէջը թագցնելը, շասելը, բայց միւս կողմից չէր կարող Սիմօնի խօսքից ու խրատից դուրս գալ, քանի որ նա իրեն բարեկամն էր և աշխատողը: Ներքին ծանր ճնշումից յօնքերը վրայ բերեց, ուսերը վեր թօթուեց ու ձեռքերը պինդ-պինդ շփեց:

—էդ ինչ կխօսիր իրարու անկջի—, Սիմօնին հարցրին նստողները, որոնք պարզ շիմացան Քիստոսի ասածը:

—Ոչինչ, էնպէս առանձին բան էր —, խօսքը ծալեց Սիմօնը և շարունակեց.—գիտէք Մարանջոնց թախում, մի անգամ բանն էստեղ չպիտի հասնիր, որ հասել է՝ նուսանաթի (պատուասիրութիւն) բան է, ամեն կերպ պիտի աշխատինք, որ գլուխ բերենք, թէ չէ Մարանջոնցս ջնսին շատ մեծ ամօթ է:

—Բոլորս, բոլորս կայնած ենք—, նորից վրայ բերին շորս կողմից և շարուեցին սեղանի շուրջը:

—Մեր բոլոր բարեկամներուն ու խնամիններուն կտեսնիր, կհամոզէք, որ կիրակի մեր կողմը խօսին: Գիտեմ, էնոնց (հակառակ) կողմը քիչ դարձադալճի են, Ամպարաւան Պօղոսն էնտեղ է, համա ըսէք իսկի չվախենան, մէկին տասն բսեն, հըլը թող առաջուց էլ մի-երկու հատ կոնծեն, որ աւելի համարձակ խօսին—, թելադրեց Սիմօնը:

—Յրախին ինձէն, յրախին ինձէն—, վրայ բերեց Դաւիթը,— ինչքան կուզեն թող խմեն—, և նորից ածելով օղու գաւաթը բաժանեց ընթրիքի նստածներին:

Այդ ըսպէ Դաւթի մտքովն անց կացաւ ապագայ աջողութիւնը, որդուն իւր փառքին հասնելը, ֆարաջէն հագին, ապահով... և զէմքը փայլեց մի գոհ ժպիտով. իսկ Քիստոսի մտքով անց կացաւ, թէ ինչպէս ինքը, երբ գործը գլուխ գայ, կգնայ Տըփ-խիս, կներկայանայ իւր տանտիկնոջը, որի տանը 4—5 տարի սպրել է, առաջարկութիւն կանէ նրա աղջկան՝ իւր սիրած Մաշօին, քաղաքի օժիտով կառ-

նի, կգայ գիւղ, հետն էլ մի ուսու քոծ կբերէ, որ ծառայութիւն անէ, 3 - 4 սննեակով տուն ու տեղ կսարքէ կ'... ջան...

Սիմօնը բաժակն առնելով առաջարկեց Քիստոսի կենացը, և բարեմաղթեց, որ դիւշմնի սրտով չըլլի, Մարանջոնց ազգի մէջ պարծանք ունենան:

— Է՛դ ըստ, է՛դ ըստ, դիւշմնի սրտով չըլլի, ուրիշ բան չենք ուզէ—, տաքացած վրայ բերին շորս կողմից:

Քիստոսն առաւ բաժակը և խօսեց.— Ես հիմի շատ բան չեմ ըսէ, թէ քահանայ դառնալէս ետև ինչ տեսակ փոփոխութիւններ պիտի մտցնեմ գիւղի մէջ, է՛դ դուք իրեն ժամանակին կտեսնիք. է՛ն կսեմ, որ շատ շնորհակալ եմ իս ազգ ու երամից իմ մասին աշխատելուն համար, ու չի ուզէ, որ դիւշմնի սըրտով լինի. դրա փոխարէն ես որ քահանայ դառնամ առաջին գործս պիտի լինի է՛ն Ամպարտաւան Պօղոսին գիւղից քշել տալը, Սանդրօի միկտանը փակելը, է՛ն հայրան Խնկանոսին ժամի ժամկոչ շինելը, մնացածներուն էլ է՛նպէս պիտի էսիմ, է՛նպէս, որ դէմս ուռի պէր դողան, ուռի պէս...

— Հալա մէկ առաջ Աստուած աջողէ—, նորից նրա խօսքերը ծալեց Սիմօնը,— ետև:

— Հըպը ինչ կսէք, մարդն ուսում ունի, դալամ (զբիշ) ունի, լեզու (ուսերէն) գիտէ. էլ ի՛նչ ուզենայ, որ չենէ—, վրայ բերին միւսներն և տաքացած վեր կացան սեղանից:

— Է՛դ բոլորը լման, համա որ իւզբաշին էնոնց կողմն է, է՛դ ի՛նչպէս էնենք—, հարցրեց Դաւիթը:

— Է՛դ հեշտ է—, հանգստացրեց Սիմօնը,—

Թուղթը ստորագրելը որ աջողի, ես կտանիմ գըլաու քով, բոււը մի քսանըհնգանոց կգնեմ, ստորագրել կուսամ—, և նայեց սենեակի մէջ տեղում առաստաղից բարակ թոկով կախած լամպարին, որ դանդաղ կերպով ճլրքըւում էր աջուձախ և աղօտ կերպով լուսաւորում էր տաքացած, թմրած դէմքերը:

Մինչ այդ Քիստոսը համախօսականը պատրաստեց, տուեց ստորագրելու:

Եկողներն ստորագրելուց յետոյ ելան դուրս, իսկ Սիմօնը երկու շիշ օղին գրպանները դրած, թուղթն ու զբիշը թանաքամանի հետ Քիստոսի ձեռք տուած կլան դուրս:

Անլըում լուսինը լողալով կապոյտ երկնակամարի տակ, իւր առատ լոյսը բարձունքից թափում էր ցերեկուայ աշխատանքից յոգնած, վաստակած մայր երկրի վրայ. ամառային գիշերուայ գոլ օդը խողաղ կանգնած էր նրա կախարդական ճառագայթների հմայող լոյսի տակ, կարծես չուզելով որ և է շարժումով վրդովել նրա խորհրդաւոր հրապոյրը: Խոտերն ու ծաղիկները քշքշացող աւուակներն ափերին քովքով իրար գլուխ խոնարհած՝ կասես փոփոսում էին իրար ականջի, պատմում էին բնութեան այդ անարուեստ գեղեցկութիւնը:

Եզնարածները փարախների մօտ սայլերի վրայ կամ պատերի գլխին մէջքերին պառկած՝ անվերջ նայում էին այդ ողորկ, բաց-կապոյտ երկրնքին, այնտեղ լողացող, կասես սահող լուսնին, ու քանի դնում այնքան հոգով ու մտքով սաւառնում վերև, հասնում աստղադարդ երկինքը և խառնում

այնտեղի լուսատու մարմինների հետ, մոռանալով իրենց տակ գտնուած վաստակաբեկ մայր երկիրն իւր հեծող վշտերով: Նրանց ուշադրութիւնը երբեմն գրաւում էր հեռուից լսուող հասարակ տուտուից շինած փողի ձայնը, որ հնչեցնում էր մերթ-զօրեղ, մերթ քնքոյշ ու մեղմ մէջընդմէջ ընդհատուող գեղջնական լէյլիների կամ ջանգիւլումների ներդաշնակ սահող, կլկլացող ելեէջներ: Այդ ձայները կասեա սկիզբն առնելով երկրից, սփռւում էին լուսնի քնքոյշ ճառագայթների տակ և ապա նրանց հետ հիւսուելով՝ սաւառնում, թռչում վերև...

Փարախների մօտից լսում էր պառկած որոճացող եղների հանգիստ մշտոցը, որ միախառնուելով իրարու փոխաբինոց շների կենտուկունա հաջոցի և գիշերապահների երկար ու նշանացի սուլոցի հետ՝ կարճում էին մի աններդաշնակ, սակայն կենդանի աղմուկ:

— Է՛ֆֆ, ինչ անուշ գիշեր է, ջան... շնջայ Սիմօնը, երբ նոր էին բարձրացել հարևան տան կրտուրը, — Աստուած ինչ տեսակ գեղեցիկ բան է ստեղծէ մարդուս համար:

Քիստոսն աւելի քան ուշադրութիւն չգարձրեց այդ արտաքին աշխարհի վայելչազարդ տեսարանի վրայ, այնքան որ լարուած ու շփոթուած էր նրա ներքին, հոգեկան աշխարհը: Նա, պապիրոսը բերանին, ոտիկներով բոլորուած հաստ ձեռնափայտը կռանը տակ հուպ տուած, ժօտեցաւ մի երթկայ:

ձրազը վառ էր:

Նա վրայ կախուեց.

— Տեփան Ափան՝

— Հա-ն.

— Քնել կո:

— Էդ սլ է խօսողը:

— Մենք ենք:

— Գուր սլ էք:

— Սիմօն ու Քիստոսը:

— Ի՛նչ կայ:

— Քնած կո:

— 2է... ը՛ր... նոր հանուայ:

— Մէկ դուռը բաց:

— Ի՛նչ կայ էդպէս հաւարով:

— Մէկ էս թղթին ձեռք քաշէ:

— Էդ ի՛նչ թուղթ է:

Քիստոսը լռեց, նա այդ վայրկեան մի սաստիկ ճնշում, մի անպատուութիւն զգաց իրեն համար այդքան ստորանալը, որ դռնէդուռ էր ընկել... Տեփանի պատասխանները լսելուց ետոյ նա լռեց և պարզ չհասկացաւ, լռեցնողը նրան կիւրքն էր, թէ հպարտութիւնը:

— Տեփան Ափան՝ —, այս անգամ ձայնեց Սիմօնը, — դուռը բաց. Քիստոսի տէրտէրութեան թուղթըն է:

— Սիմօն ջան —, ցածից ձայնեց Տեփանը:

— Հնջան:

— Քու խաթերդ կս հաւի թեպուլով (փետուր) չեմ գիպնի, հըմը էդ թող մնայ կիրակի, էնտեղ կստորագրենք...

Սիմօնը պարզ հասկացաւ, թէ դրանով ինչ էր

ուղում ասել Տեփանը, «բարի գիշեր» մաղթեց և մօտեցաւ հարեան երթկին:

Լուսինը գեռ լողում ու լողում էր երկնքում, կասես աշխատելով իւր ճանապարհը ժամանակից շուտ կտրել, վերեւից անխնայ կերպով ճառագայթները ցանկելով ներքև: Բնութեան այդ անվրդով խաղաղութիւնը՝ հանգստութիւնը կասես անփոյթութեան էր հասել և մտել գիւղացու սրտի մէջ, որին անտարբեր էր դարձրել դէպի կտուրից ոտորագրութիւն մուրացող տէրտէրացուն: Քիստոսի զայրոյթն աւելի սաստկացաւ այն ժամանակ, երբ երկրորդ, երրորդ... կտուրներից էլ լսեց համարեա նոյն պատասխանը, ինչ առաջինից...

... . Ու կէս գիշերին մօտ, սրանեղած մենակ վերագարձաւ տուն:

— Զնոտ մարդու ձեռք քաշել տուի՛րք:

— Է՛հ ես գրանց է՛ն... Ես զիւզ գամ, խոնարհիմ էդ աւանակների համար քահանայ դառնալ, ու նրանք էլ եղպէ՛ն...

Գաւթն աւելի պակաս չզայրացաւ Քիստոսից, երբ նրա հայհոյանքից հասկացաւ անյաջողութիւնը. նա միտքը մի վայրկեան յառեց որդու ընթացքի վրայ ու փնթփնթաց.

— Է՛նոնք է՛նքան մեղաւոր չեն...

— Ինչի՛—, աչքերը զայրոյթով հօր կողմը շըրջեց Քիստոսը:

— Է՛նպէս:

— Ա՛յսինքն:

— Մարդու վրայ սիրտ թողել ե՛նս... Եւ ապա

սկսեց խորհել, թէ ինչ անէր մինչև կիւրակի և ինչպէս վարուէր կիւրակի օրը:

Լուսնի վերջին ճառագայթները այդ ժամանակ դուրս թռան Մարանջոնց տան երթկից. սենեակում տիրեց խաւար, որ կասես տարածուեց Քիստոսի սրտի վրայ: Նա ինչոր վատ վախճան նախազգաց գործին և հանգցնելով ճրագը խռոված հոգով մտաւ անկողին:

Կ

Հետեւեալ կիւրակի արևն ուսը դէմ տուած հորիզոնին սարերի կատարներով նոր էր վերև բարձրացրել, գէնիթի ճանապարհը կէս արել, որ զիւղի գգիբը՝ Բզէն կարճ ու լայն շալուարը ծուռը հագած, կիմէ գօտին մաշուած ու կարճ շէրքէզի վրայից մէջքին պինդ հուպ տուած, արխալուղի մաշուած կրծքկալի տակից կուրծքի մի մասը բաց թողած, թաղիքէ սև գլխարկը հագիւ պզղեցրած գլխի կատարին, կարճ, ծայրից երկու մաս ճղուած ճիւղտը կռան տակը սեղմած՝ կշտի-կշտի վազ էր տալիս զիւղի փողոցների միջև ու երգում.

«Տուն գլուխ մի մարդ

«Իւղբաշու դ՛ւռը.

«Տան գլուխ մի մարդ,

«Իւղբաշու դ՛ւռը...

«Հայդէ բալամ, հայդէ...

—Տ՛ո, էդ էլի ի՛նչ է—, ձայնեց նրա ետեից

մէկը:

«Տուն գլուխ մի մարդ...»

—Տօօ՛, քեզի հետ ենք—, ճուսաց երկրորդը:

«Իւզրաշու դմուր,

«Իւզրաշու դմուր:

—Տօ շէս իմանայ, քեզ հետ ենք, տօօ՛—, այս անգամ գոռացին միքանիսը միասին:

—2է վալլա—, յանկարծ նրանց դառաւ Բղէն:

—Բա խելքդ սրտեղ է:

—Էնտեղ էր, թէ կարամ երկու սուրու քաշելով «էծէծի» *) պէս սաղ գեղը ման գամ, բոլորին իմաց տամ:

—«էծ-էծ».

—Հն:

Այնպիսի մի ծիծաղ փրթաւ դրա վրայ, որ Բղէն իւր խեղճուկ հագուստով, առաւել ևս իւր խեղճուկ խելքով նրանց գուարճութեան լոկ առարկայ թուաց...

—Լնւ, էդ «էծէծդ» իրեն կարգին. էլի ինչի են կանչէ. խոյ էլի կոռուրէգեար չկան:

—2է, չէ—, վախեցած նրանց աչքերին նա-

*) էծ-էծը մանկտիան խաղ է. գառնաբաճները հաւաքուում են մի տ'իդ «բինա» ընտրում կանգնում և այնտեղեց հերթով, կուացած՝ ոտքերի արանքով ճիւղտոները ուժով դէպի ետ շարտում. ուժ ճիւղտոր որ քեչ դէնայ, նրա տէրը սարտաւոր է «էծ-էծ» կրկնելով դէնայ ըտրը ճիւղտոները հաւաքել ըրելի բինէնս Նթէ պատահի, որ տեղ չհասած երկրորդ անգամ շնչէ «էծ-էծ» ասելու, միւսներն խոյոյն յարձակում են նրա վրայ և մէքքին թակում:

յելով վրայ բերեց Բղէն, երկիւզ կրելով մի գուցէ էլի գլխուն բամիկն... ասելով, թէ «բաւական է էսքան կոռուրեկարը», կամ «հերթը հիմայ ուրիշինն է»:

—Ապա ինչի համար է:

—Ինչի համար, ը՛ր՛ը... վայ, մտէս ընկաւ...

Առաջուայ ծիծաղին յաջորդեց աւելի թունդ և աւելի բարձր ծիծաղ, որ շատերին հաւաքեց Բղէի շուրջը:

—2է, Աստուած վկայ կոռուրէկեարի համար չէ,—նորից իրեն արդարացրեց Բղէն:

—Դէ ըստ տեսնինք ինչի համար է:

—Հն, միտքս ընկաւ. տէրտէրի...

—«Միտքն ընկաւ», հն, հն, հնա... վույ կրքակ շուտես Բղէ, որ սաղ գեղի դաշմարը (կլօուն) շըլլիս—, շարունակուեց քրքրիշը:

—Ո՛ր տէրտէրի:

—Ջոկելն:

—Էդ է՛է:

—Հն—, ձայնեց Բաղէն և

«Տուն գլուխ մի մարդ

«Իւզրաշու դուր,

երգելով թուա:

VI

Իւզրաշու դռանը բաւական մեծ քանակութեամբ ժողովուրդ էր հաւաքուել, ու դալմաղալը գցել: Այնտեղ էր Ալէքինց Միօն, որ բարձր սուրուլիկ սև փափաղը գլուխը, հաստ երկար շպուխը դընչին անդադար ֆստֆստացնում էր. նրա մօտ էր Ան-

պարտաւան Պօղոսը, որ կենազի հանգի նստած ինչ-որ իշխանութեան ու իրաւունքի տէր էր համարուած իրեն. Սանուօն, որ թուրքերի հետ ընկերացած ամեն գիշեր գողացած կ'ով ու ոչխար էր իր մկիտանն ուղարկում ծախելու. Դրակոնն Ռստակը, որ երեք անգամ գիւղի ժամը մտաւ թալանեց. նաչարի արբան Պօղոսը, որ ապակու կտորն անգամ տեսնելիս ճոները դող էր ընկնում, բերանի ջուրը վազում. Հէյվարա Գիրգորը, որ շորս եղբօրը շարունակ աշխատեցնում էր ու ինքն ուտում. Խումար խաղացող Յովակը, որ վերջը միքանի տարի իւզրաշի դառնալով իւր գործը դըրստացրեց. Ստորահոգի Համիկը, որ քաղաքում երկու այր-բեն սովորելով եղուիտ հոգով վերադարձել էր գիւղ և մի անբարոյական ախտ ու շար օրինակ դառել գիւղին. Քաշալ Մինասը, որին կինը սիրականների խորհրդով 3 անգամ թոյն էր խմցրել, երեք անգամին էլ դըրացիները օգնութեան էին հասել, փրկել. Տէրտէրանց Իւանը, որ երկրորդ անգամ ամուսնանալով քաղաքացի աղջկայ վրայ, բաժանուել էր եղբայրներից և կնոջ խորհրդով հոգն ու մալը ծախել, գիւղում խանութ բաց արել, որ վերջը կնոջ եղբայրները քաղաքից եկան ուղջը մաքրազարդեցին. Վարդերեսը, որ 12 տարի աթոռակալ մնալով եկեղեցու գանձանակն այնպէս մաքուր պահեց, որ մէջը փոշու նշոյլ անգամ չթողեց. Գող ներսէսը, որ գիշերները մտնում էր տները, հարսների ճակատներից քնած ժամանակ շէրիտները (ոսկի) փախցնում. Պուլտին, որի կինը մարձակալի դեր էր կատարում նորատի երիտասարդների և մանկամարդ հարսների մէջ.

Եսայինց Տեփանը (որին կանչեցին երթ կից), որի այբի քոյրը ապօրինի ժառանգ ծնեց, ժառանգը ծնած ընտելին ինքը խեղդեց, տուեց խողբին ուտելու, ետոյ էլ ամօթից կախուեց. Չուտիկ Յարութը, որ մի բան ասելիս կամ պատմելիս լսողին ծիծաղից կթուլացնէր. Դբան, որ սրտեղ ինչ տեսնէր, էն ընտելին կգողանար. Մարանջոնց Սիմօնը, որի վարպետ լինելուն համար անունը դրել էին «ուստա». Դարդոտ Եղիշը, որը գիւղի Չուշանի ամուսինն էր և որի համար այնքան չքնաղ կին ունենալը մի կատարեալ պատիժ էր, որովհետև սաղ գիւղի աշքը այդ շուշանի վրայ էր... Սըտիկ Միկին, որ տասը կոպէկով երգում էր ուտում և սուտ վկայութիւն տալիս դատարաններում. Աբգարի մանշը Յովսէփը, որի կինը տարէնը մի հատ բերում էր և 12 տարուայ մէջ մի գիւթինը լըրացրել իրար կողքի շարել էր. Մարանջոնց Դարացրել իրար կողքի շարել էր. Մարանջոնց Դարացրել, որի շորս բոլորքն էին հաւաքուել նրանց ազգւթից, որի շորս բոլորքն էին հաւաքուել նրանց ազգու երամբ. Ծերունի Մօսիկինց Պուպուշ Ատան որի միակ ցանկութիւնն էր գիւղում տէրտէր տեսնելու. Ռարօն, որ տխրադէմ Պուպուշ Ատայի մօտ էր նըստել. և ուրիշ շատերը, որոնցից ամեն մէկը մի պատկերի նիւթ է...

— Գեղական —, յանկարծ բարձր ու զիւ ձայնով գոռաց իւզրաշին, — դէ հերիք ճուաք, հիմի արթըդ կարգ ու կանոնով գործի աշենը —, ու միքանի անգամ ձեռի ճիպոտով տալիւ թակեց:

Սակայն գործի վարժատան նմանութիւն բերող աղմուկը շէր դադարում:

—Գեղականն, ձեզի հետ եմ, անկաջ էրէք—, աւելի ուժեղ տափը թակեց իւզըաշին:

—Տօ մէկ սոսու կեցիք, իւզըաշին բան է ըսելու:

—Տօ սոսու, է', չէք իմանայ:

—Տօ դէ մարդ էք, մէկ ձէներդ կարեցէք, հերիք ճուար:

—Տօ դուսմասողներ, ինչ կճուար, ջլտի վարժատուն խոյ չէ—, կատաղի խիտ բարձր գոռաց շորըորդը, սրի ձայնի վրայ տիրեց խաղաղութիւն:

—Գեղական—, նորից ճիպտով տափը թակեց իւզըաշին, և գլուխը շարժելով հազաց, երբ արդէն ապահով էր, որ իրեն պիտի լսէին.—էսօր, որ էստեղ հաւարուել ենք, ը՛-ը՛-ը՛, բոլորիդ էլ յայտնի է, որ աշնանից մինչ օրս տէրտէր շունինք. ինչ, խոյ Ծ... գեղը աշխրբի դաշմարը (կլօուն) չէ՛. դորթ չէմ ըսէ...

—Ղորթ է դորթ:

—Հաւարուել ենք, դուք էլ գիտէք, սալ աշխարքն էլ գիտէ, որ տէրտէր շունենալու պատճառով ժամ ու պատարագէ գուրկ ենք. ինչ խոյ անհաւատ թուրք չենք...

—Հայ բերնիդ մեռնիմ, իւզըաշի, մէկ էդման խելքով խօսի, է՛:

—էսօր որ էստեղ հաւարուել ենք, էնոր համար է, որ մեզի համար ինչպէս հարկն է մի օրինաւոր, ժամ-ասմունք գիտցող... էնպէս չէ՛ դրկից...

—էդպէս է, էդպէս, ժամ-ասմունք գիտցող, ըսն դու, մենք անկաջ կէնենք—, աղաղակեցին շորս կողմից:

—Թէ էդպէս չէ՛ վեր կացէք մի-երկու հատ էլ

զլխուս դարկէք... Մի արժանի տիրացու շովենք. դէ, հիմի սման է մտքերդ, սմ կուղէք, որ էս փառքը տանք, ըսէք իմանամ:

—Իւզըաշի աղա—, առաջ անցաւ Ամպարտաւան Պօղոսը.—սաղ գեղին յայտնի է, թէ ով է մեր տէրտէրացուն. էլ ինչ աւելորդ հարցուփորձ. մնացել է, որ թուրթուր գրենք, ստորագրենք վերջանայ—, այնպիսի մի եղանակով ասաց նա, որ կարծես այդպէս էլ անպատճառ լինելու էր, այդպէս էլ պարտական էին անելու միւսները:

—Ո՞վ է էդ տէրտէրացուն, որ սաղ գեղին յայտնի է, ու մենք չգիտենք մինչ օրս:

Միօն երբ լսեց Գաւթի այդ տեսակ զաւեշտական հարցմունքը՝ զայրոյթից քթածակերը լայնացան, կիճիռները հաւարուեցին ճակատին, դէմքի արտայայտութիւնը փոխուեց, երեսը կասես ուռաւ ու աւելի պրոզայացաւ (երկայնանալ), վարի շրթունքն ու բուխախը սկսեցին դողդողալ. նա շրպուխը հեռացրեց դնչից, հագաց ու նայեց Ամպարտաւան Պօղոսի երեսին, որն իւր հերթում նոյնպէս սկսել էր դողդողալ:

—2գիտես, ինչէ, որ կհարցնես:

—2է—, վրայ բերեց Պօղոսին Գաւթը:

—Գէ որ մինչի հիմի շիտես, էսքանին հարցնու, կսին:

—Տիրացու Խնկանսը՛ը՛ը—, լսուեց մի գիլ աղաղակ:

—Ո՞վ, ո՞վ. էդ ով ըսէք:

—Խնկ Կո, ինչ է, տիրացու Խնկանսը—, նորից կրկնուեց աղմուկը:

— Խլանար դճւրք մեր տէրտէրացուն Քրիստոսն է, պարոն Քրիստոսը—, վրայ տուեց Սիմօնը:

— 2է, չէ, Խնկանոսը:

— 2ինը ուզէ Խնկանոսին, չենք, էնիկ անարժան է—, բարձր գոռաց Սիմօնը:

— Ինչի՛, ի՛նչ է պակաս էն մարդուն, որ էսքանի մէջ կճուաս, թէ «անարժան» է—, դառաւ Սիմօնին Ամպարտաւան Պօղոսը:

— Չմտ բան:

— Օրինակ ի՛նչ:

— Ո՞ր մէկն ըսեմ:

— Օրինակ:

— Օրինակ՝ ուսում չունի:

— Այ հոգը ուստա գլխուդ... դճւ եղար էնոր էկզամին Էսողը, որ իմացար ուսում ունի, թէ չէ:

— Հողն էլ գլխուդ ձիւնն էլ հետը, էլ ի՛նչ էկզամին, տի՛ան, կայ ու կերեայ. Ասածու հայվնի մէկը...

— Դը մի թուրքընայ—, ճշաց Ամպարտաւան Պօղոսը,— դը մի թուրքընայ, մարդն էն տեսակ ուսում ունենայ, աստուածբանութիւն գիտնայ, որ սաղքաղքին զարմացնէ, հիմի էսպէս բոշի իշու մէկը...

— Դէ, դէ, բերանդ, բերանդ...

— Բա որ Խնկանոսը անուսում է, ուսումնականն էն փուզա, «թիզուկէս, գետնի բզէզ» Քրիստոսն է...

— Մէկ իդոր Սանուօին հարցուցէք, թէ խելքը բո՞յի մէջն է, թէ գլխի—, մէջ մտաւ Չուտիկ Յարութը.— բա չէ իմացէ «գետնդի դաւաղ՝ ի՛շի սաւաղ» *) առածը:

*) Բոյը բաբռել, մէջը դատարկ:

— Հան, կնեազի տղայ, ըսան, խելքը գլխի մէջն է, թէ բոյի...

— Ես գտայ—, աւելացրեց Չուտիկ Յարութը,— միրքի մէջն է. Խնկանոսը երկան միրքուք ունի: Այդ խօսքի վրայ բարձրացաւ մի խառն քրքրուոց:

— Ինչի համար էնոր միրքի վրայ կը խնդանքբա որ Քրիստոսը հէջ միրքուք չունի...

— Միրքուք չունենալը հէջ, կնիկ էլ չունի...

— Է՛հ, դուք էլ բան ըսիք—, նորից մէջ մըտաւ Չուշիկ Յարութը.— հիմի քաղքոց համար պըսակուիլն ի՛նչ է... մի գիշերուայ մէջ քսանը հինգ անգամ կպսակուին...

— 2է, չէ, մեզի էդ տեսակ տէրտէրացու հարկաւոր չէ. Խնկանոսը, Խնկանոսը...

— Խը... խը... խըն... կա... նո... նոս... սը, հան, խը-խը-խըն-կանոսը—, գլորուելով մէջ մտաւ արբած Նաշարի Պօղոսը:

— Տօ իդի պիանիցին կորուցէք էնդին, էդ ի՛նչ կճուայ—, զայրացած վրայ բերեց Քրիստոսի փեսան, որի բերանից պակաս չէր փշում օդու հոտը:

— Քրիստոսը ժամ չի երթայ...

— Ըժժա... ժա... ժամմ չի երթայ—, նորից մէջտեղ գլորուեց Նաշարի Արբան Պօղոսը և ուղիղ դիմեց Քրիստոսի փեսին, որն իրեն քիշ առաջ հեռացրեց:

— Քրիստոսը պան կուտէ...

— Պան... պա... պա... պան կուտէ...

— Քրիստոսը ֆարմասոն է...

—Փարմմմա...մա...մա...ոն է—, կշտի-կշտի
գնալով նորից ճշաց Արքան Պօղոսը:

—Տօ՛ ճուռացէք ֆարմասոն է, է—, առաջնոր-
դեց Ամպարտաւան Պօղոսը:

—Փարմասոն է է է—, լսուեց մի այնպիսի բարձր
աղաղակ, որի զօրեղութիւնից շարդախի ծածկը
ճօճաց:

—Խնկանոսը հայվան է, ճուռացէք, տօ Մարան-
ջոնց թախում—, առաջնորդեց Սիմօնը:

—Հայվան է է է—, լսուեց աւելի զիլ կոշ ա-
ռաջինից:

—Դէ արի, Պուպուշ Ատա, հիմի հասկցի, թէ
տէրտէրութեան համար սրն է լաւ. ֆարմասոնը, թէ
հայվանը—, այս անգամ ծերունուն լրջօրէն ասաց
Չուտիկ Յարութը:

Այս անգամ արդէն երկու կողմերն իրար խառ-
նուեցին. նրանցից ոչոք կատարելապէս չէր հասկա-
նում, թէ ինչ է գործում, ինչ է ցանկանում. շա-
տերն արբած մէկի մասին լաւ էին ասում, ապա՝
հակառակը: Աղմուկը, կանչը, ճիւղը, մինչև իսկ հայ-
հոյանքն իրար խառնուեցին. ամեն մէկը բղաւում
էր, ուզում էր խօսել, որ գիմացինը լսէր, սակայն
լսող չկար, որովհետև լսող չկար:

Այդ երևոյթը ոչ միայն գարմանալի, այլև խիստ
տարօրինակ թուաց Պուպուշ Ատային. նա մօտ ութ-
սուն տարեկան ծերունի էր, կեանքումը դեռ այդ
տեսակ ժողովի չէր պատահած, որ երէկուայ տղէն
վեր կենար տարիքն առած մարդու հետ հաւասար,
նոյն իսկ անպատկառ խօսէր, անարգէր, հայհոյէր...
նա վերկացաւ նստած տեղից, կանգնեց ժողովա-

կաննեքի մէջ տեղը, երկար նայեց սրա-նրա երե-
սին, աչքերով քիչ-քիչ պատկառանք աղդեց ու դա-
ռաւ.

—Մատնդ ըլլիմ ձեզի, ախար տէրտէր ջոկերն
էրպէս չիլլի. էդ, մեռնեմ Իրեն, Քրիստոսի փոխա-
նորդ ջոկել չէ. էնպէս կճուռաք-կըռուաք, որ կսէք, թէ
մի շորան եա մի հորթըճի կըռնէք (վարձել). ամօ-
թը մի կնդմ, մեղք ու կըսակ է. հանդարտ, հան-
դարտ...

Այդ խօսքերի վրայ տիրեց կատարեալ խաղա-
ղութիւն, երբ ամեն մարդ խօսեց իւր ամօթի ու
զիտակցութեան հետ և կատես խոնարհուեց ծերու-
նու ասածի առաջ:

—Լաւ կսէ Պուպուշ Ատան, հապա ի՛նչ է. հան-
դարտ, խուռումսաղներ. իլլաքի (մանաւանդ) Մա-
րանջոնց աղգը... վերկացաւ ոտքի իւզբաշին և ճի-
պտտով սպառնաց:

Չնայելով իւզբաշու անտակտ վարմունքին, սա-
կայն ժողովուրդը դեռ լուռութիւնը շարունակեց:

—Ա՛յ, էրպէս. աննչէններ, էնպէս կճուռաք, որ
կսես թէ գէլ խեղդելու կերթարք: Դէ հիմի ըսէ՛ք,
սում կուղէք:

—Խնկանոսի ի՛րն:

—Քրիստոսի ի՛րն—, առաջին կանչին պատաս-
խանեց երկրորդը:

—Դէ ըսէք տեսիմ, ինչի՛ խնկանոսին կուղէք:

—էնոր համար, որ մարդը նօթա գիտէ, ժամ-
ասմունք գիտէ... Քրիստոսն ինչ է որ...

—Քրիստոսը ուսում ունի մարդը, ուսում. այ
թէ ինչ է Քրիստոսը:

— Դէ՛ լաւ. թէ Խնկանոսի ուսումը կնորէն քիչ պակաս է, կնոր էլ վարքն է լաւ, մարդը նօթան գիտէ, նօթան—, Սիմօնի խօսքին հաս ու որոշ վրայ բերեց չէյվարա Գրիգորը:

— Բա Խնկանոսի նօթան էն չէ՛, որ փօ՛-փօ՛ կնելով մի գիշեր կնքան էր թակէ կնկայ լիքը փորին, որ տղէն անցուցել էր (վիժել):

Չուտիկ Յարութի այդ խօսքի վրայ մի այնպիսի ծիծաղ վրթաւ, որ երկանր-երկանր արձագանք տուեց ողջ գիւղում. շատերը ծիծաղից փորերը բռնեցին:

— Դէ ըսէք նօթան կնկայ փոր անցընել կուտայ, է՛լի—, վրայ բերեց Տնկեմը, որից Մկօի բարկութիւնն իւր կատարին հասաւ. նա տեսնում էր կէս ծաղը, կէս ամօթալի խօսքերը, լցում մի տեսակ ծխացող բարկութեան հրով, որ կամաց-կամաց մօտենալու էր բոցավառուելու, եթէ չլսէր հետեալ պատասխանը Սանուօից.

— Բա որ Քիստոսը կնիկ շունի, ուրիշի կընկայ փորին ու մէջքին կխփէ...

Այս վերջին խօսքն աւելի վիրաւորեց Դաւթին ու Մարանջնաց ազգին, քան առաջին խօսքը Մկօին: Դաւիթը աչքերը հրհրացրեց Սանուօի երեսին, բռունցքները կծկեց և ուզում էր վեր թըռչել տեղից, որ Ուստա Սիմօնը նրա թևից քաշեց նստացրեց և խօսեց.

— Դուք մարդու ուսման մասին խօսք ունիք, է՛ն ըսէք, թէ չէ էդ դարգակ հաջոցներ են...

— Անամօթ, շան լակոտ—, Սիմօնի ետևից ժայթքեց Դաւիթը - , և փափաղը դըրստացրեց.

— Բա Քիստոսի ուսումն էն չէ՛, որ ժամ չի երթայ, թէ տարին մի անգամ էլ երթայ՝ ձեռներն հտեր կդնէ կնպէս կկայնի...
— Տօ դէ որ իմ տղիս ուսումին չէք հաւնի, կանչենք կնոր է՛լ, կնոր է՛լ. թող գան էստեղ էլ-գումին բռնեն—, առաջ անցաւ Դաւիթը:

— Հն, լաւ կսէ—, էլի խօսեց Չուտիկ Յարութը—, թող գան, թող Դբան էլ գողութենէն հարցաքննէ, տեսնի, թէ ո՞րն աւելի վարժ գուս կուգայ, որ տէրտէր դառնալէն ետև...

Ամբոխն ամեն մի խօսողին պատասխան գտնում էր տալու, բայց Չուտիկ Յարութին ոչ, վասն զի նա իւր սուր լեղումով, միևնոյն ժամանակ ուղիղ խօսքերով լսողը գիւղին ցոյց էր տուել իւր անձը, և վախենում էին նրան պատասխան տալուց, երկնչելով աւելի խիստ պատասխանից իրենց անծի վերաբերմամբ: Նրա խօսքի վրայ նորից տիրեց լուսութիւն, որի ժամանակ նորից վերկացաւ ծերունի Գուպուշ Ատան, յենուեց ցուպին ու խօսեց.

— 2է՛, բալամ, ինչպէս կտեսնիմ հիմի ժամանակները փոխուել են, տէրտէրացուններն էլ են փոխուէ, տէրտէր ջոկող մարդիկն էլ... Մենք որ Տէր-Մեկխոսին ջոկեցինք, Աստուած օղորմի հոգուն, է՛ն ժամանակ էս տեսակ բաներ չկային. լաւ բան չէ ձեր էրածը, լաւ նշան չէ... Ե՛հ, հիմի ինչ կուգէք էրէք, ես էլ չեմ կարայ մնայ. անկջներս խաշային, չլսէի... է՛հ... Աստուած Ի՛նքը բարին առաջնորդէ... Երթանք Ռաբօ, բալամ. դու մեռելի տէր ես, մեղք է աղբօրդ հոգուն...
Եւ ծերունին, շնայած շատերի խնդիրքին, որ

Աւելի խոհեմները ու այեղները (ոչ արբած) թողին ժողովատեղէն գնացին իրենց տները. իսկ արբածներին ու շարդուածներին անեցիք եկան տարան: Մնացին միմիայն նրանք, որոնք ուխտել էին մինչև վերջը մնալ և իրենց ասածն անել... կամ խանգարել:

Սակայն այդպէս չեղաւ.

Մկօն երբ նկատեց, որ Մարանջոնց կողմից շատերը հեռացել էին, իսկ իւր մարդկանց թիւն աւելի շատ էր, իսկոյն աչքով արեց իւզրաշուն:

— Դէ, հիմի ինչ եղաւ, եղաւ. ով որ տիրացու Խնկանոսին կուղէ, էսդին կայնի—, համարեա խաղաղ տօնով խօսեց իւզրաշին:

Ժողովուրդը գրոհ տուեց դէպի աջ և ստուար բազմութեամբ կանգնեց տիրացու Խնկանոսի օգտին:

— Էս մէկ, էս երկու, էս իրեք... էս քառսուն, էս քառասընը մէկ ու էս քառասնը իննը... Էնդին բոլորմոլոր քսանըիրեք հոգի են:

— 2 ենք ուղէ, շենք ուղէ—, նորից լսուեց մի կատաղի աղաղակ Մարանջոնց աղգի կողմից,— մենք իշխանութեան գանգատ կգրենք...

— Ես օրըշի պրիգաւորը գրել կուտամ կհաստատեմ, դուք միք ուղէ—, դառաւ իւզրաշին.— գրէ տիրացու Մաթոս, գրէ, որ տիրացու Խնկանոսին ուզողները թիւը շատ է, 49-նէ, շուգողների թիւը 23. էդպէս էլ գրէ:

VII

Հետևեալ կիրակի առաւօտ, երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, ստորագրած և վաւերացրած, համախօսականը մի ծոցում, «ատամի տակ պցելուն» միւս ծոցում Մկօն ձի նստած գնաց քաղաք: Այնտեղ գործակալ քահանային տուեց երկու ծոցինն էլ, ապա մի նամակ առնելով երկրորդ օրը գնաց Ախալցխա:

Այդ ժամանակ Ախալցխայում յաջորդի պաշտօն էր վարում մի սև կաղ վարդապետ (այժմ մեռած). նա գործակալի նամակը կարդալով ժպտաց. կասես մայիսի վարդի պէս սիրտը բացուեց և «աջը» տուեց Մկօին առնելու: Մկօն աջն առաւ... Ասում են, որ այդ ժամանակ վարդապետի գրպանում մի բան լոյս տուեց: Ասում են, որ կաշառքն է լոյս տալիս այդպիսի մութ տեղերում...

— Գնա, որդի, ապրիս, Աստուած օրհնէ. հայր գործակալը վկայել է, որ եղբայրդ, պարոն Խնկանոսը մեծ ուսում է ստացել, արժանի է քահանայութեան. գնա և հանդիստ սպասիր հրամանի գալուն:

... Եւ արդարև, աշնան վերջերին տիրացու Խնկանոսը կոշուեց Տփլիս... Դա այն ժամանակն էր, երբ մի բարձրատիճան հոգևորական առաւօտները «վաղ-վաղ» էր ձեռնադրում «արձանաւար տիրացուներին»...

Յ Ա Ն Կ

- 1) Օջախի մաքումը 11
- 2) Ամուսնական խաչը 45
- 3) Կրա՛կ է... 59
- 4) Թորոս աղի մորթած ուլը . . 103
- 5) Ճայրեր 109

Ընթերցողի ներողամտութիւնն եւ խնդրում
հետեւեալ աչքի ընկնող սխալների համար

տող	երես	սխալ	ուղիղ
9	9	հետեւող	հետեւ
14	13	փայփայելով, սրբելով	սրբելով, փայփայելով
»	27	կոչով	կոչով
22	10	լրան	վրան
59	1	Կրակէ	Կրակ է
86	5	չմնայ	չմնայ
87	7	էսորէն	էսորէն
129	4	պասէ	պաս է

Կենդրոնական և Կովկասեան գրաւաճառա-
նոցներում ու ինք մօտ ծախում ևն հետևե-
լեալ աշխատութիւններս. —

1) ԵՐԿՈՒՄ, գէղ. սահաւաթիւ	40 կ.
2) ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ՅՈՒՂԵՐ	15 կ.
3) ՀԱՅ ԳԵՂՋՈՒԿԻ ԱԼՔՈՄԸ Ա. մաս	40 կ.
4) » » » » Բ. մաս	40 կ.
5) ՀՅՐԱՏ-ՄՕՐԱՏ Առաջին գիրք	30 կ.
6) » » երկրորդ գիրք	30 կ.

Պատրաստ ևն տպագրութեան համար,
«ՀՅՐԱՏ-ՄՕՐԱՏ»-ի երրորդ գիրքը.
«ՀԱՅ ԳԵՂՋՈՒԿԻ ԱԼՔՈՄ»-ի Գ. մասը.

Իմ հասցին՝ Տփլիս, Ռեուտովսկայա փողոց, № 39.

804, 10P.

« Ազգային գրադարան

NL0352197

41500

891.99

U-15